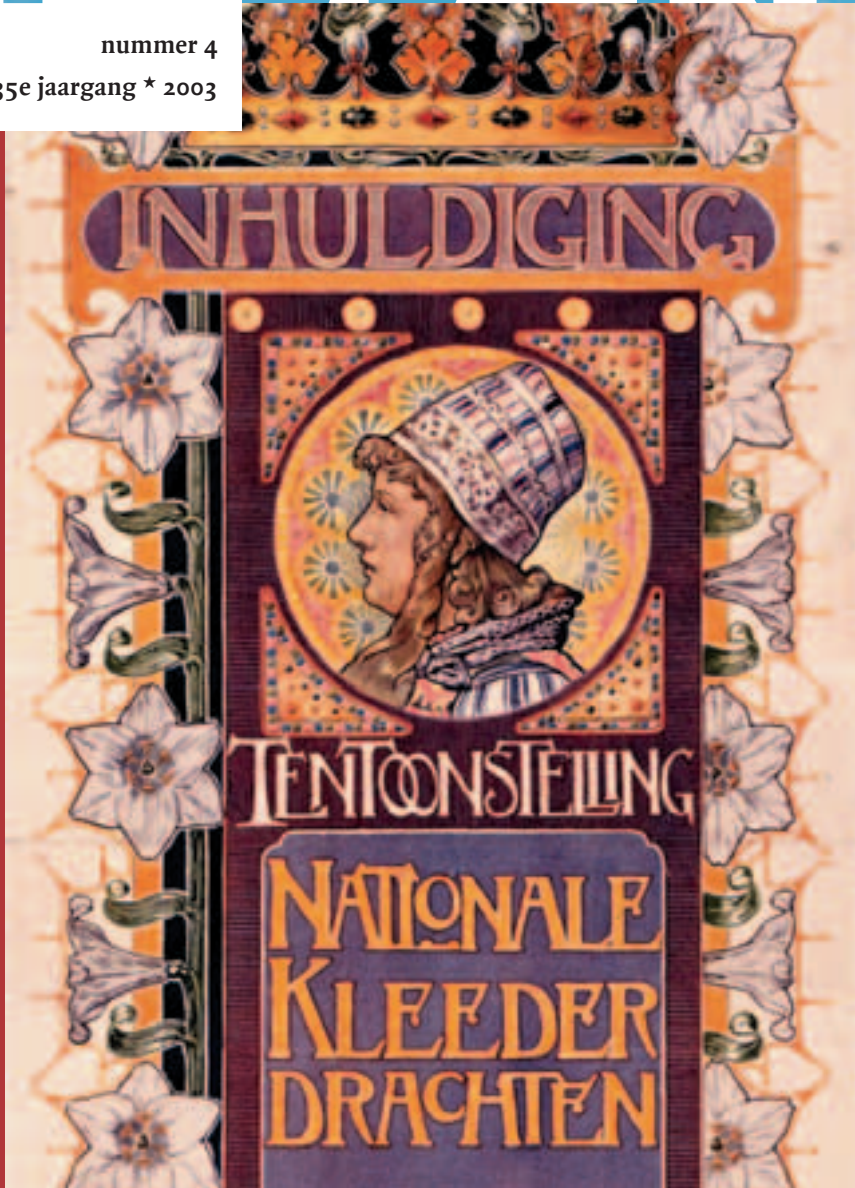

HOLLAND

nummer 4
35e jaargang * 2003

Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift

Holland, Historisch Tijdschrift is een driemaandelijks uitgave van de Historische Vereniging Holland, die voorts Holland, Archeologische Kroniek en de reeks *Hollandse Studiën* uitgeeft. De uitgaven komen tot stand mede dankzij financiële steun van de Stichting Regionale Geschiedbeoefening Noord-Holland en het project Regionale Geschiedbeoefening Zuid-Holland. *Holland, Historisch Tijdschrift* en *Archeologische Kroniek* worden kosteloos aan de leden toegezonden. Voor de *Hollandse Studiën* gelden speciale ledenprijzen/ledenkortingen.

Redactie

M.J.M. Damen, D. Damsma, K. Goudriaan, M. Hell, J. Hendriks, S. Langereis, H. Looijesteijn, T. de Nijs, A. Schmidt, R. van Venetië, P. Vlegels, I. van der Vlis, C. van Weele, A. Willemsen.

Kopij voor *Holland, Historisch Tijdschrift* en *Hollandse Studiën* moet conform de richtlijnen van de redactie voor stijl, notenapparaat en dergelijke in tweevoud worden ingediend bij de redactiesecretaris van Holland, mev. A. Schmidt, Adelaarsweg 35h, 1021 BP Amsterdam, ariadneschmidt@xs4all.nl. De richtlijnen van de redactie zijn verkrijgbaar bij de redactiesecretaris, of kunnen worden geraadpleegd op de website: www.verenigingholland.nl. Publicaties ter bespreking of aankondiging in *Holland* gaarne zenden aan de boekenredacteur: T. de Nijs, p/a vakgroep Geschiedenis, Postbus 9515, 2300 RA Leiden.

Historische Vereniging Holland

De Historische Vereniging Holland stelt zich ten doel de beoefening van de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland en de kennis van en belangstelling voor de geschiedenis van Holland onder een breed publiek te bevorderen.

Secretariaat: mev. K. Gils, Gouden Leeuw 820, 1103 KS Amsterdam.

Ledenadministratie: M.G. Rotteveel, p/a Rijksarchief in Noord-Holland, Kleine Houtweg 18, 2012 CH Haarlem, telefoon 023-5172702.

Contributie: € 25,- per jaar voor gewone leden (personen) en buitengewone leden (instellingen), na ontvangst van een acceptgirokaart te storten op postgirorekening nr. 339121 ten name van de Historische Vereniging Holland te Haarlem. Zij die in de loop van een kalenderjaar lid worden, ontvangen kosteloos de in dat jaar reeds verschenen nummers van *Holland*.

Losse nummers: € 3,50, dubbele nummers € 7,-, vermeerderd met € 1,50 administratiekosten voor een enkel nummer, € 2,50 voor meerdere nummers of voor een dubbel nummer. Losse nummers kunnen worden besteld door overmaking van het verschuldigde bedrag op postgirorekening nr. 3593767 ten name van de penningmeester van de Historische Vereniging Holland, afd. verkoop publicaties te Haarlem, onder vermelding van het gewenste.

Hollandse Studiën: delen in de serie *Hollandse Studiën* en het *Apparaat voor de geschiedenis van Holland* kunnen op dezelfde wijze worden besteld als losse nummers van *Holland*. Gegevens over de publicaties van de Vereniging zijn regelmatig te vinden in de rubriek 'Verkrijgbaar via *Holland*' achterin het tijdschrift.

De redactie van *Holland* heeft er naar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de eindredacteur, H. Looijesteijn, wenden. Potgieterstraat 23-3ha, 1053 XP Amsterdam, hlooiesteijn@zonnet.nl.

Foto omslag: zie p. 302

ISSN 0166-2511

© 2003 Historische Vereniging Holland. Niets uit deze uitgave mag, op welke wijze dan ook, worden vermenigvuldigd en/of openbaar gemaakt zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

Inhoud

35e jaargang nr. 4, 2003

Onder redactie van Mario Damen, Maarten Hell en Sandra Langereis

VOORWOORD	239
ARTHUR GROEN Opkomst en ondergang van de rolrederij in de banne Uitgeest. Een bijdrage tot de geschiedenis van de zeildoekweverij.	240
HARM KAAL & JELLE VAN LOTTUM Duitsers in de polder. Duitse warmoeziers in Watergraafsmeer in de 18de en 19de eeuw	263
ARCHIEVENMAN	277
BUITENDIJKS MAARTEN HELL & ANNEMARIEKE WILLEMSSEN Gerard Rooijackers over Holland	279
HOLLANDS SPOOR CINDY VAN WEELE Ons' Lieve Heer op Solder – Een kerk als museum, een museum als kerk	287
TIJDINGEN INGRID VAN DER VLIS Actueel Verleden maakt eerste concrete plannen bekend	296

Aan dit nummer werkten mee:

De Archievenman bezoekt al enkele jaren de archieven van Holland, en onderwerpt hen aan een warenonderzoek. Eerst deed hij dat voor Hollands Historisch Magazine, maar vanaf nu zal hij dat doen voor Historisch Tijdschrift Holland. Correspondentieadres: Archievenman@verenigingholland.nl.

Arthur Groen (1955) is werkzaam als manager van het laboratorium voor Pathologie van ziekenhuis De Heel Zaans Medisch Centrum te Zaandam. Voorts is hij voorzitter van de Vereniging Oud Uitgeest en onderzoekt de locale geschiedenis van Uitgeest, speciale interessegebied: sociaal-economische geschiedenis. Correspondentieadres: Augustijnenstraat 9, 1566 LE Assendelft; groen.a@deheel.nl.

Maarten Hell, Ingrid van der Vlis, Cindy van Weele, Annemarieke Willemse zijn redacteuren van Holland. Correspondentieadres: redactie@verenigingholland.nl.

Harm Kaal (1977) is werkzaam als assistent in opleiding bij de vakgroep Nieuwste Geschiedenis van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij is bezig met een promotieonderzoek naar het burgemeesterschap van Willem de Vlucht, burgemeester van Amsterdam (1921-1941). Correspondentieadres: Faculteit der Letteren, Vrije Universiteit, De Boelelaan 1105, 1081 HV Amsterdam, e-mail: hgj.kaal@let.vu.nl.

Jelle van Lottum (1976) is als onderzoeker in opleiding verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) te Amsterdam, waar hij in het kader van het project 'Close encounters with the Dutch. The North Sea as near-core region for a nascent modern world (1550-1750)' een promotieonderzoek doet naar migratie in het Noordzeegebied in de Vroegmoderne Tijd. Correspondentieadres: IISG, Cruquiusweg 31, 1019 AT Amsterdam, e-mail: jvl@iisg.nl.

Omslagontwerp: Het Lab, Arnhem.

Productie: Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum, telefoon 035-6859856, fax 035-6836557, e-mail info@verloren.nl

Voorwoord

Geachte lezer,

Voor u ligt een nieuw *Historisch Tijdschrift Holland*; nieuw niet alleen omdat het een nieuw nummer is – alweer het vierde van deze jaargang – maar ook omdat er een aantal nieuwe rubrieken in staan: *de archievenman*, al bekend aan de trouwe lezers van wijlen *Hollands Historisch Magazine*, *Buitendijks*, *Hollands Spoor* en *Tijdingen*. Daarnaast treft u natuurlijk de vertrouwde, wetenschappelijke artikelen aan.

Waarom deze nieuwe rubrieken? Na het stopzetten van *Hollands Historisch Magazine* als gevolg van een verandering in het provinciale subsidiebeleid hebben de redactiecommissie en het bestuur van Vereniging Holland gezocht naar nieuwe manieren om de meer journalistieke inbreng van dit blad voor de leden van de vereniging te behouden. Wij menen een oplossing te hebben gevonden in het vernieuwen van het *Historisch Tijdschrift*; naast de vertrouwde wetenschappelijke artikelen treft u voortaan ook artikelen aan waarin redacteurs van Holland verslag doen van actuele ontwikkelingen op het terrein van de geschiedbeoefening in de Hollandse provincies in de meest brede zin van het woord. Zo treft u in de rubriek *Buitendijks* voortaan interviews aan met onderzoekers die zich bezig houden met aspecten van de Hollandse geschiedenis. In *Tijdingen* wordt voortaan een opvallende ontwikkeling binnen de Hollandse historische wereld besproken, en in *Hollands Spoor* kunt u lezen over een bijzonder museum in het Hollandse. *De archievenman* gaat voor de speurneuzen onder u na in welke archieven het aangenaam toeven is – en in welke niet. Uiteraard zult u in *Holland* ook de *Boekbesprekingen* blijven aantreffen, zij het niet deze keer. De volgende keer zijn ze echter weer van de partij.

De Archeologische Kroniek en het jaarlijkse themanummer blijven in de nieuwe opzet bestaan. De Archeologische Kroniek is een van de succesnummers van de vereniging: een keur van archeologen werkt elk jaar aan het vullen van de Kroniek waarin alles wat in Hollandse bodem is gevonden onder uw aandacht wordt gebracht.

Het jaarlijkse themanummer van 2004 zal in het teken staan van het Jaar van het Water. Niet alleen de Prins van Oranje, ook andere historici houden zich bezig met watermanagement, zoals u volgend jaar zult kunnen lezen.

Tenslotte: mededelingen van de vereniging vindt u vanaf 2004 als losse, uitneembare bijlage in het midden van dat nummer en natuurlijk op onze website www.verenigingholland.nl. Het vernieuwen van een tijdschrift is een dynamisch proces. Dit nummer is het eerste in de nieuwe opzet en we zullen blijven verbeteren waar we dat kunnen. De redactie is daarom ook benieuwd wat u ervan vindt. Uw mening horen we daarom graag, via redactie@verenigingholland.nl of via het postadres van de redactiesecretaris.

Wij wensen u veel leesplezier toe.
Hoogachtend, namens de redactie,

Dirk Damsma, Voorzitter Redactiecommissie Holland

Opkomst en ondergang van de rolrederij in de banne Uitgeest Een bijdrage tot de geschiedenis van de zeildoekweverij

In de 17de en 18de eeuw was de zeildoekweverij een belangrijke bron van werkgelegenheid in Holland. Een onderdeel van deze tak van nijverheid was de rolrederij. Te Uitgeest was dit een belangrijke bron van inkomsten. In dit artikel worden op basis van archiefbescheiden de wedervaardigheden van de rolrederij en rolreders te Uitgeest in de 17de en 18de eeuw geschetst en vergeleken met de literatuur over de zeildoekfabricage elders.

Inleiding

In de eerste helft van de 17de eeuw ontstond in de Zaanstreek 's werelds grootste scheepsbouwindustrie. Deze ontwikkeling had tevens tot gevolg dat er tal van andere, gerelateerde bedrijven tot bloei kwamen. Eén daarvan was die van de fabricage van rollen zeildoek. Deze bedrijfstak was georganiseerd volgens het *putting-out system*, dat wil zeggen dat de kooplieden, in dit geval de rolreders, de grondstoffen inkochten en tegen stukloon door thuiswerkers lieten bewerken. Het eindproduct werd door de rolreders zelf op de markt gebracht. De rolrederij werd vooral uitgeoefend te Krommenie maar ook in naburige dorpen, zij het op minder grote schaal. Deze dorpen waren voornamelijk Jisp, Wormer, Assendelft en Uitgeest.¹ Zij vormden, met Krommenie als kern, het rayon dat het centrum werd van de zeildoekfabricage in de Republiek. Andere centra die konden wedijveren lijken er niet geweest te zijn.² Het hier gefabriceerde 'Hollands' zeildoek stond internationaal bekend om zijn kwaliteit en werd geëxporteerd naar een groot aantal Europese landen. Bij het productieproces, dat zich in verschillende stadia voltrok, waren veel arbeiders betrokken. De zeildoekfabricage was aldus een grote bron voor de werkgelegenheid. Kwantitatieve gegevens hierover zijn helaas fragmentarisch, maar geschat wordt dat in de bovengenoemde dorpen, waar rond 1700 zo'n 10.000 tot 15.000 mensen woonden, enige duizenden bij de zeildoekfabricage betrokken waren.³ Vermoed wordt dat rond 1680 25 procent van de gezinshoofden te Wormer bij de productie betrokken waren. In Krommenie zou dit percentage zelfs nog hoger hebben gelegen. Voor 1742 wordt een percentage van 35 procent genoemd.⁴ Maar ook was er een positief effect op de werkgelegenheid elders in de Republiek. Daarbij moeten we denken aan de voornamelijk Zuid-Hollandse telers van hennep, de vrachtvervoerders, de werknemers die betrokken waren bij de hennepklopperij en zij die inkomen verwierven bij het thuisspinnen of in de vele verspreid in het land gelegen spinbanen. Voor de 18de eeuw worden getallen van tussen de 12.000 en 16.000 personen genoemd die op enigerlei wijze bij de productie betrokken waren.⁵

In de loop van de 18de eeuw ging het trendmatig slechter met de zeildoeknijverheid, met

- 1 Ook te Westzaan, Graft en De Rijp werd de zeildoekweverij uitgeoefend doch was daar minder van betekenis.
- 2 In een later stadium ontstond in het Zuid-Hollandse Schoonhoven een tweede locatie waar de zeildoekweverij werd uitgeoefend. Deze was van veel minder belang dan het hier beschreven productiegebied.
- 3 J. de Vries en A. van der Woude, *Nederland 1500-1815, de eerste ronde van moderne economische groei* (Amsterdam 1995) 349. Volgens de schrijvers moet dit zeker 2000 personen bedragen hebben.
- 4 A.M. van der Woude, 'Het Noorderkwartier, een regionaal historisch onderzoek in de demografische en economische geschiedenis van westelijk Nederland van de late middeleeuwen tot het begin van de negentiende eeuw', A.A.G. Bijdragen 16 (Wageningen 1972), 485.
- 5 S. Lootsma, *De zeildoekweverij te Krommenie* (Koog aan de Zaan 1929) 16.

Afb. 1. Ten tijde van de Republiek vormden de dorpen Krommenie, Krommeniedijk, Westzaan, Wormer, Jisp en Uitgeest het centrum van de zeildoekfabricage. Hier woonden de rolreders, de kooplieden/fabrikanten die de gehele organisatie rond de productie van de rollen zeildoek in handen hadden. Hier een detailoverzicht van het gebied. Fragment van de kaart van 't Hoogh-Heemraetschap vande Uytwaterende Sluysen in Kennemerlant ende West-Friesland, ca.1675.

als dieptepunt de Franse Tijd. Waren er in 1730 nog zo'n 60.000 rollen zeildoek geproduceerd, aan het einde van die eeuw was dit nog maar ongeveer de helft. Daarbij deed zich het verschijnsel van interne contractie voor. Dat wil in dit geval zeggen dat de rolrederij zich in toenemende mate op één locatie ging concentreren en wel in het dorp Krommenie (zie Grafiek 1). De literatuur is nogal verdeeld over vanaf wanneer de achteruitgang heeft plaatsgevonden. Zo uitte de historicus S. Lootsma in zijn bijdrage over de zeildoekweverij het vermoeden dat dit vóór 1725 moet zijn geweest.⁶ In zijn beschrijving over de demografische en economische geschiedenis van het Noorderkwartier is Van der Woude echter geneigd te veronderstellen dat dit niet het geval was omdat in rekesten (vanaf 1742) van de gezamenlijke zeildoekfabrikanten met betrekking tot het verval van de zeildoekweverij de hierin genoemde productie altijd werd vergeleken met die van 1730.⁷ Hij vermoedt dan ook dat het hoogtepunt van de nering rond 1730 heeft gelegen en dit beeld wordt sindsdien in andere verschenen studies onderschreven.⁸

6 S. Lootsma, 'De geschiedenis der zeildoekweverij tot circa 1860', *Zaanse Historische Studiën II* (Wormerveer 1950), 36-180 aldaar 49.

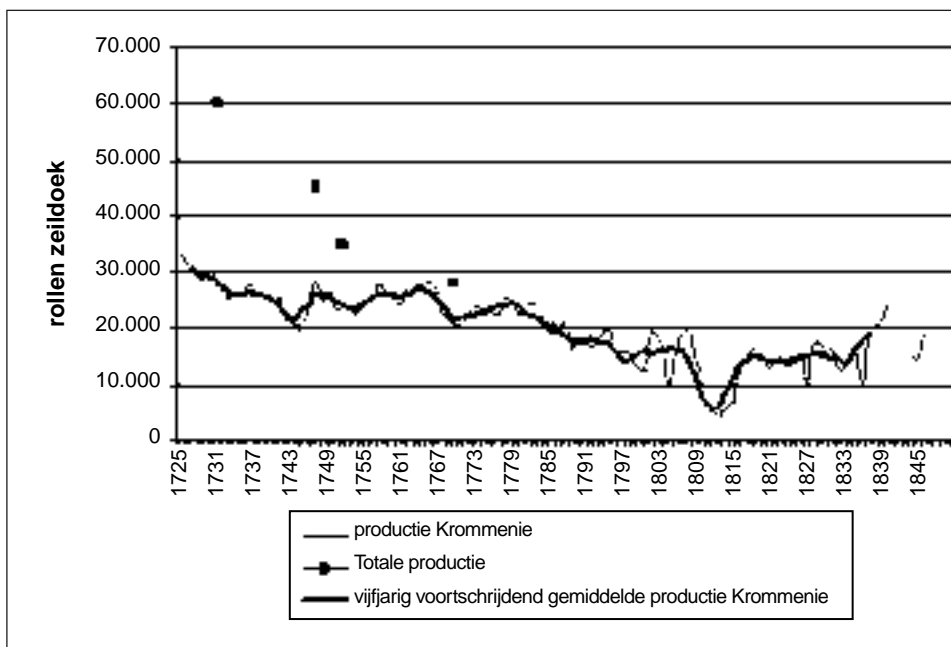
7 Van der Woude, 'Het Noorderkwartier', 486.

8 Bijvoorbeeld: H. Kaptein, *Het Schermereiland. Een zeevarend plattelandsgebied 950-1800* (Bergen 1988) 165; Diederik Aten, 'Als het geweld comt...' Politiek en economie in Holland benoorden het IJ, 1500-1800 (Hilversum 1995) 221; Jan Pieter Woudt, *De bedding voor morgen. Vijfhonderd jaar Zaanse nijverheid en handel toegespitst op de jaren 1950 tot 2000* (Zaandijk 2000) 26.

In deze bijdrage zullen de bovenbeschreven ontwikkelingen worden getoetst aan de situatie van de rolrederij in één van de dorpen in het productiegebied die in de 18de eeuw de nering heeft zien verdwijnen, namelijk Uitgeest. Daarbij zal getracht worden antwoord te geven op de vraag wanneer de achteruitgang van de rolrederij heeft plaats gevonden en wat de oorzaken en gevolgen daarvan waren. Omdat er weinig bekend is over de rolrederij binnen dit dorp, zal ingegaan worden op wat de betekenis van deze nering was voor de plaatselijke economie en welk aandeel het had in de regionale productie van zeildoek. Voorts zal aandacht geschonken worden aan de Uitgeester rolreders zelf. Welk inkomen konden zij uit hun nering verwerven en waren er onderlinge verschillen? Hoe vermogend waren zij en hoe heeft zich dit verhouden ten opzichte van de andere inwoners van Uitgeest? Tenslotte zal stil worden gestaan bij de maatschappelijke positie die de reders in hun woonplaats innamen.

Grafiek 1

De totale productie van rollen zeildoek en de productie te Krommenie 1725-1845.

Bron: berekend uit S. Lootsma, 'De geschiedenis der zeildoekweverij tot circa 1860', *Zaanse Historische Studiën II* (Wormerveer 1950) 36-180, aldaar 155.

De economische ontwikkelingen te Uitgeest 1500-1800

Alvorens in te gaan op de rolrederij te Uitgeest zal nu eerst worden stil gestaan bij de belangrijkste economische ontwikkelingen die het dorp doormaakte, waarbij tevens getracht zal worden een antwoord te geven op de vraag wat het belang van de zeildoekweverij voor de plaatselijke economie in dit dorp was.

Uit de in 1494 gehouden 'Enqueste ende Informatie' blijkt dat de inwoners van dit in Kennemerland gelegen en 160 haardsteden tellende dorp zich toen voornamelijk bezig hielden

met 'coeyen, een wynich lanteling, met visschen ende met vogelen'.⁹ Hiermee wordt een beeld geschapen van een overwegend agrarisch dorp, doch dit zou niet lang daarna ingrijpend veranderen. Doordat Uitgeest gelegen was aan een uitloper van de Schermer beschikte het over goede waterwegverbindingen en de zee was over meerdere routes bereikbaar.¹⁰ Evenals andere in het waterrijke Noord-Holland gelegen dorpen gingen de inwoners van Uitgeest zich in toenemende mate toeleggen op de scheepvaart en de haringvangst. Hoewel Uitgeesters zich zeker al in de 15de eeuw met de scheepvaart bezig hielden werd dit hier pas echt van belang na 1500.¹¹ Daarbij moeten we denken aan de Oost- en Westvaart. Voor zover bekend maakten Uitgeester schippers tussen 1533 en 1661 een 202-tal reizen naar landen in het Oostzeegebied, Frankrijk, Spanje en Portugal. Het hoogtepunt lag tussen 1590 en 1620 met 187 reizen.¹² Niet in de laatste plaats vonden deze reizen plaats op schepen van Uitgeester reders en in opdracht van Uitgeester kooplieden.

Ook de haringvisserij werd door de inwoners van het dorp uitgeoefend en het had diverse haringbuizen in bedrijf. Een indruk van de ontwikkelingen binnen deze bedrijfstak kan verkregen worden uit het verloop van het aantal Uitgeester haringschippers. Het dorp telde in 1590 zeker negen schippers en tot circa 1640 moet dit aantal gelijk zijn gebleven. Nadien nam hun aantal af. In 1669 komen we nog slechts een drietal Uitgeester haringschippers tegen in de Enkhuizer lastgeldboeken.¹³

De zeevaart had te Uitgeest diverse nijverheidstakken doen ontstaan. Rond 1600 telde het dorp diverse scheepswerven waar haringbuizen werden gebouwd en er ontstonden diverse hieraan gerelateerde bedrijven zoals zeilmakerijen, een touwslagerij, een taanderij, blokkenmakerijen en houtzagerijen. Reeds in de 16de eeuw hielden Uitgeester kooplieden zich bezig met de handel in pek en hout. Aldus was er een klimaat geschapen waarin aan het einde van de 16de eeuw een persoon als Cornelis Cornelisz van Uitgeest een uitvinding kon doen als die van de houtzaagmolen, hetgeen van grote betekenis was voor de opkomst van de houtindustrie in de Zaanstreek. In de loop der tijd verschenen diverse industriewindmolens in het dorp. Waren dit er in 1630 nog maar vijf, rond 1700 was dit aantal negen. Naast de voor een dorp gebruikelijke meelmolen stond hier één houtzaagmolen, één verfmolen, één hennepkloppersmolen, één pelmolen en vier oliemolens.¹⁴

De in de tweede helft van de 17de eeuw in Holland aangebroken periode van economische achteruitgang ging ook aan Uitgeest niet voorbij. De haringvisserij raakte in het slop en de bouw van haringbuizen nam snel af. De bedrijven die een toeleverende functie hadden konden zich nog wel handhaven, hierbij valt met name te denken aan de zeildoekweverij en de blokkenmakerij. Dit zal waarschijnlijk te maken hebben met de economische bloei in de Zaanstreek die, tegen de algemene Hollandse trend in, daar langer stand hield. Doch in de loop van de 18de eeuw leidden ook zij een kwijnend bestaan.

Ook de agrarische bedrijfstak in Holland kreeg het na 1650 zwaar te verduren. Dalende prijzen voor de producten en groeiende bedrijfslasten maakten deze bedrijven minder ren-

9 R. Fruin, *Enquete ende informatie upt stuck van der reductie ende reformatie van den schiltaelen, voertijts getaxeert ende gestelt geweest over de landen van Hollant ende Vrieslant. Gedaen in de jaere 1494.* (Leiden 1876) 56.

10 Joke Terra, 'Uitgeest aan Zee', *Hutgheest* 12 (1991) nr. 2, 2-10.

11 Arthur Groen, 'Uitgeest en de zeevaart', *Hutgheest* 12 (1991) nr. 2, 11-27.

12 *Ibidem*, 17.

13 *Ibidem*, 15.

14 Arthur Groen, 'Het Uitgeester verpondingskohier van 1731 bezien in het licht van de sociaal-economische veranderingen binnen dit dorp tijdens de 18de eeuw', *Historisch Tijdschrift Holland* 18 (1986) 91-108, aldaar 96.

Afb. 2. Voorbeeld van een hennepkloppersmolen. Hier De Blauwe Arend die tot 1913 aan het noordeinde van de dijk van de Nauernasche vaart te Krommenie heeft gestaan. De windbrief dateert van 1 april 1693 en stond op naam van Sijmon Blaeuw c.s. Hij werd in rederij gedreven die in parten van 1/20 van hand tot hand gingen. In 1904 werd windkracht vervangen door diesel. Opvallend aan dit soort molens waren de zogenaamde stofluiken in de molenromp die voor de ventilatie waren aangebracht. Bij het beuken kwam veel stofvrij. Foto: gemeentearchief Zaanstad.

dabel. De toestand verslechterde in de 18de eeuw door diverse veepestepidemieën. Een en ander had tot gevolg dat met name de kleinere boeren het hier voor gezien houden.¹⁵ Pas aan het einde van de 18de eeuw kroop de agrarische bedrijfssector uit het dal. Maar de diversiteit aan bedrijfstakken die het dorp in de 17de eeuw heeft gekend kwam nooit meer terug. Hoe ingrijpend de bovengeschetste ontwikkelingen waren kan geïllustreerd worden door het verloop van het aantal inwoners. Waren dit er in 1622 nog 2125, in 1795 was dit aantal gedaald naar nog maar 1178.¹⁶ Een daling met 45 procent dus! Wanneer het omslagpunt heeft plaats gevonden is niet exact te zeggen. Maar een reconstructie van het inwonertal uit het aantal huishoudens die in het in 1683 opgestelde kohier van het redemptiegeld vermeld worden, blijkt dat het inwonertal toen rond de 2070 moet hebben bedragen, hetgeen doet vermoeden dat de grootste daling nog moest plaats vinden.¹⁷ Ook het verloop van de jaarlijkse dorpsinkomsten uit het schot, dat geheven werd naar het vermogen van de belastingplichtige, laat een achteruitgang zien vanaf 1680 (zie Grafiek 2). Uitgeest was beslist niet de enige plaats dat haar inwonertal heeft zien teruglopen. Van de bannen in het Noorderkwartier

¹⁵ Arthur Groen, 'Verpondingen op het Hollandse platteland: bron voor de lokale en regionale sociaal-economische geschiedenis. Het voorbeeld van Uitgeest (1690-1788)', *Holland* 28 (1996), 63-81, aldaar 78.

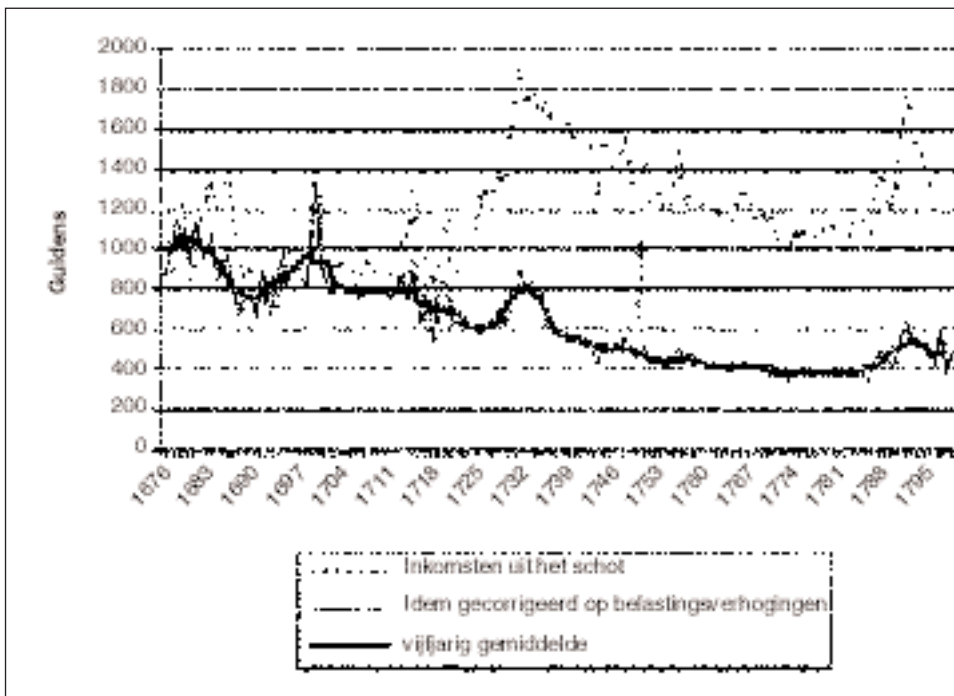
¹⁶ Van der Woude, 'Het Noorderkwartier', 618.

¹⁷ In het kohier worden 545 huishoudens aangeslagen. De gemiddelde omvang van een huishouden bedroeg toen circa 3,8 personen. Dit getal werd ontleend aan: A.Th. van Deursen, *Een dorp in de polder. Graft in de 17de eeuw* (Amsterdam 1994) 17-18.

tier heeft 80 procent hiermee te maken gehad; 25 procent daarvan was zelfs nog erger getroffen.

Helaas zijn er geen kwantitatieve gegevens beschikbaar die een beeld kunnen geven van de aantallen personen die te Uitgeest in de diverse bedrijfstakken hun bestaan vonden. Voor de zeildoekweverij wil ik pogen daar een schatting van te doen en wel voor het jaar 1675. Aangezien een gezonde wever één rol per week kon afleveren dan zou te Uitgeest, op basis van de geschatte productie voor 1675 (zie Tabel 2) hier 80 tot 150 wevers hun nering hebben uitgeoefend.¹⁸ Telt men daarbij nog het aantal bekende rolreders dan moeten 95 tot 165 huishoudens geheel of gedeeltelijk hun bestaan hebben gevonden in de zeildoekweverij. Dat is 17 tot 30 procent van de Uitgeester huishoudens.¹⁹ Dit percentage is niet afwijkend in vergelijking met de percentages van de in de inleiding genoemde dorpen Wormer en Krommenie en het geeft tevens aan dat de zeildoekweverij van groot belang moet zijn geweest voor de plaatselijke economie.

Grafiek 2. De inkomsten te Uitgeest uit het schot. Bronnen: Archief voor Kennemerland, Oudarchief Uitgeest, inv. nr. 265-267.

¹⁸ De productie van één rol per wever is ontleend aan: D. Damsma e.a., 'Geen geld, geen goed. Het gezin van de zeildoekwever in Krommenie in de 19e eeuw', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* 11 (1985) 101-129, aldaar 106.

¹⁹ Uit het in 1683 opgestelde kohier voor het redemptiegeld blijkt het aantal huishoudens 545 te zijn.

Van hennepstengel tot zeildoek, het fabricageproces

Als grondstof voor de zeildoekfabricage gebruikte men hennepstengels. Hennep werd reeds in de 16de eeuw in grote hoeveelheden in de Lopiker-, Krimpener- en Alblasserwaard geteeld maar werd ook wel geïmporteerd vanuit het Oostzeegebied. Haastrecht was een bekende plaats waar de rolreders hun hennep opkochten.²⁰ Waarschijnlijk was het de Hollandse telers voornamelijk om de hennepolie te doen, grondstof voor bijvoorbeeld lampenolie en zeep en waren de hennepstengels een bijproduct.²¹

De stengels werden ter plaatse op het veld groot: dat wil zeggen, uitgespreid over de grond waardoor onder invloed van vocht zich micro-organismen in de stengels konden ontwikkelen die de vezels losmaakten. Vervolgens werden de stengels in schoven gezet en gedroogd waarna de opgekochte hennep met schuiten naar de Zaanstreek maar ook het Schermereiland vervoerd werd om gebeukt te worden. Aanvankelijk was dit handwerk, doch rond 1630 hadden hennepkloppersmolens dit werk vrijwel geheel overgenomen.²² Dit waren, in vergelijking met andere industriewindmolens, simpel geconstrueerde molens die voorzien waren van grote stampers waarmee de hennepstengels werden geplet.

De volgende stap was het hekelen door de hekelaars. Zij trokken de gebeukte stengels over een hekel, een bord of plankje dat bezet was met een groot aantal ijzeren tanden. Hierdoor konden de vezelbundels zo fijn mogelijk worden verdeeld en kwamen zij evenwijdig in bundels te liggen. Dit zware en oncomfortabele werk, vaak door vrouwen gedaan, vond plaats in hekelhokken. De gehekelde hennep werd vervolgens in de centrale werkplaats van de rolreder, het zied- en spinhuis, met behulp van een drijfwiel door drijlders tot garens gesponnen en op klossen gespoeld.²³ Daarnaast vond veel spinwerk plaats bij arbeiders thuis maar ook in werk- en armenhuizen. Veel vrouwen op het platteland hadden een gehuurd spinwiel in huis. Voor het spinnen waren veel arbeidskrachten nodig, zoveel zelfs dat het werk onmogelijk door de lokale bewoners verricht kon worden. Dit probleem was des te nijpender wegens het feit dat het spinnen kennelijk seizoensgebonden was.²⁴ Daarom werd veel hennep naar elders vervoerd. Zo voeren in de 17de eeuw dagelijks twaalf schuiten beladen met hennepvezels vanuit Krommenie naar Zuidschermmer om daar tot garens gesponnen te worden.²⁵ Maar ook aan spinhuizen of spinbanen in andere provincies als Overijssel, Drenthe en Friesland werd het spinnen uitbesteed.

Na het spinnen waren de garens gereed om in het ziedhuis gekookt te worden in een loogoplossing waardoor ontkleuring van de vezels plaats vond. Dit was van belang, omdat wit zeildoek meer opbracht dan de grauwe soort. Het drogen en bleken vond daarna plaats in de buitenlucht op de garenwerf waarbij de bundels garen werden opgehangen aan garenstokken.

Het volgende stadium binnen het productieproces was het weven. Dit werk vond voornamelijk thuis plaats, in een achterhuis, of in een schuurtje. Het weven op het weefgetouw, dat

20 Regionaal archief Alkmaar (=RAA), Oud notarieel archief (=ONA), inv. nr. 404, akte 14, 12-4-1715: de Uitgeester rolreder Hercules Foppe Goesinnen had na zijn dood in 1714 nog schulden uitstaan bij Gerrit Verhaar, koopman te Haastrecht voor geleverde hennep fl. 896:10:0 en Bastiaan van Noten, koopman te Haastrecht voor geleverde hennep fl. 689:1:0.

21 Klaas Woudt, *De geschiedenis van een Zaanse familie-onderneming* (Krommenie 1987) 23.

22 J. Goudsbloem, 'De hennepkloppers van Krommenie, een bijdrage tot de kennis van de geschiedenis der zeildoekindustrie', (z.j.) 1-59, aldaar 2.

23 Lootsma, *De zeildoekweverij te Krommenie*, 7.

24 Ibidem, 8.

25 Van Deursen, *Een dorp in de polder*, 104.

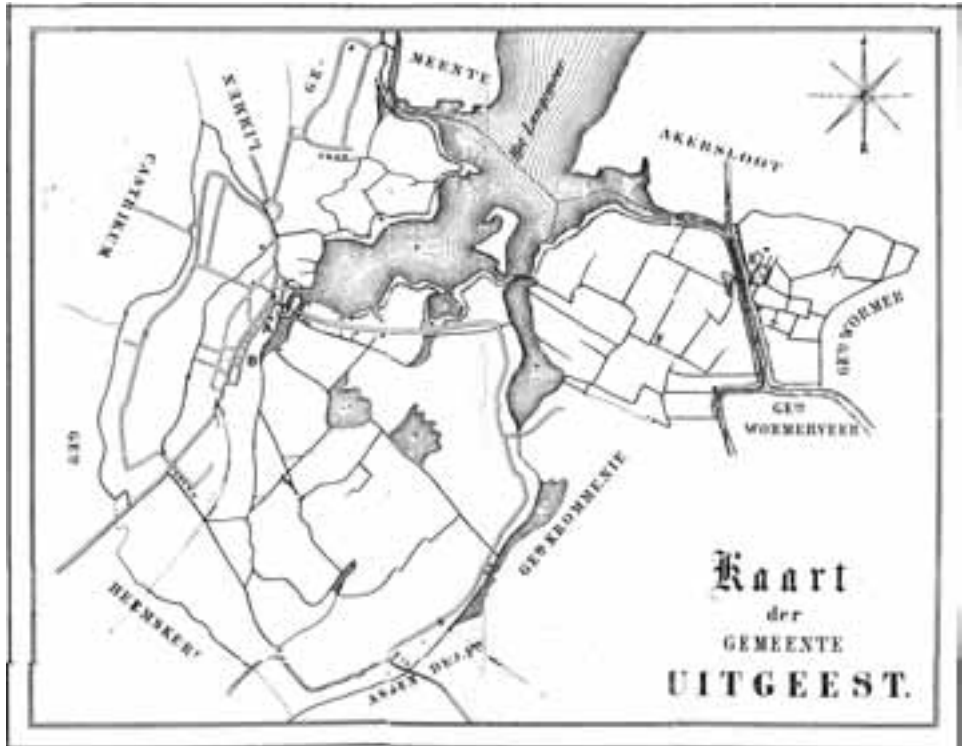
Afb. 3. 18de-eeuws tympaan, Zuiderhoofdstraat 115 te Krommenie. Rolreders met zeildoek.

eigendom was van de rolreder, was zware arbeid en werd alleen door mannen uitgeoefend. Zij bedienden het weefgetouw met handen en voeten tegelijk. Met de voeten werden de pedalen bediend waardoor de kammen omhoog en omlaag gingen. Met de rechterhand werd de spoel ingeschoten en vervolgens met de linkerhand opgevangen. Met de hand die vrij kwam werd de lade aangetrokken waarmee de dwarse draad op zijn plaats werd geslagen. Regelmatig moest groene zeep op de draden gesmeerd worden zodat de spoel er gemakkelijk tussendoor schoot. Dit werk werd meestal door jongens gedaan. Het eindproduct had een lengte van circa 50 el (ongeveer 34 meter).

De opkomst, bloei en achteruitgang van de rolrederij in de banne Uitgeest

Wanneer men in de banne Uitgeest begonnen is met de rolrederij kon niet worden vastgesteld, doch de basisvoorwaarden waren aanwezig. Zo beschikte het dorp over ervaren werkrachten want het weven werd hier al vroeg uitgeoefend. In het oudste kerkboek van de gereformeerde kerk te Uitgeest treffen we tussen 1624 en 1644 de namen van een vijftiental wevers aan, waaronder linnen- en wolwevers (laken).²⁶ Het feit dat Uitgeest aan het einde van de 16de eeuw een eigen scheepsbouw bezat zal de behoefte aan nevenproducten als het zeildoek beslist hebben gestimuleerd. Doch voor het ontstaan van de rolrederij in de banne Uitgeest moet de opkomst van de scheepsbouw in de Zaanstreek en Amsterdam, die in de 17de

²⁶ Archiefdienst voor Kennemerland (=AVK), doop- trouw- en begraafboeken Uitgeest (=DTB) nr. 1, gereformeerde kerk Uitgeest 1624-1668.

Afb. 4. Van de in de archieven aangetroffen rolreders in de banne Uitgeest woonde 36 procent in het hoofddorp Uitgeest en 64 procent in de buurtschappen Markenbinnen en de Uitgeesterwoude. De rolrederijen binnen het hoofddorp waren allen aan de oostzijde van het dorp gesitueerd (Langebuurt (A), Hoorne (C), Westergeest (B) en de Meldijk (D)) alwaar de aanwezige waterwegen goede mogelijkheden boden voor de aanvoer van grondstoffen en afvoer van de eindproducten. Dit gold ook voor Markenbinnen (E) en de Uitgeesterwoude (F), alleen kan daar nog aan toegevoegd worden dat deze woonkernen geografisch gunstiger lagen ten opzichte van de Zaanstreek. D. Allard, 'Kaart van de Gemeente Uitgeest', Amsterdam 1846.

eeuw uitgroeide tot ongekende omvang, van groter belang worden ingeschat.

De tot nu toe vroegst aangetroffen vermelding waarin sprake is van rolrederij te Uitgeest is een getuigenverklaring van 26 mei 1649 waarin de buurlieden Maerten Lourens en Symon Dirxcs getuigen dat Pieter Garbrantsz, woonachtig in de Uitgeesterwoude, rolreder is.²⁷ De Uitgeesterwoude was een voormalig buurtschap dat gelegen was in de polder Het Woud, nabij Markenbinnen. En het is in deze beide buurtschappen waar we het ontstaan van de Uitgeester rolrederij moeten zoeken omdat zij geografisch dicht bij de Zaanstreek met zijn bloeiende scheepsbouw lagen. De nering van het rolreden moet te Uitgeest niet lang daarna dusdanig in omvang zijn uitgroeoid dat het aanstellen van rolmeters noodzakelijk werd. Een rolmeter was een door de plaatselijke overheid aangestelde functionaris die de rollen moest opmeten en waarmerken. Te Markenbinnen en de Uitgeesterwoude was reeds voor 1675 een rolmeter actief en op 15 april 1677 besloot de vroedschap een rolmeter voor het

²⁷ AVK, ONA, inv. nr. 5017, akte 134.

Afb. 5. Eedt van het Rollemeesterschap, ca. 1680. De tekst luidt: 'Ick beloove ende sweere het rolmeesterschap van den dorpe uytgeest, my van de ed: aghthb regeeringe aldaer gegeven, het selve ampt opreghthelyk ende naerstelyk te bedienen, alle rollen getrouwelyk ende oprecht te meeten, geen stempelen op de rollen te slaen, als die wel ende behoorelyk gemeeten zyn, alles op soodanige nadere orde-re ende regulement als my door haar aghthb: sal werden ter handt gestelt seggende soo waarlyk moet my godt almaghtigh helpen.' Oud-archief Uitgeest inv. nr. 330.

Eedt van het Rollemeesterschap

... Ick beloove ende sweere het rolmeesterschap van den dorpe uytgeest, my van de ed: aghthb regeeringe aldaer gegeven, het selve ampt opreghthelyk ende naerstelyk te bedienen, alle rollen getrouwelyk ende oprecht te meeten, geen stempelen op de rollen te slaen, als die wel ende behoorelyk gemeeten zyn, alles op soodanige nadere orde-re ende regulement als my door haar aghthb: sal werden ter handt gestelt seggende soo waarlyk moet my godt almaghtigh helpen.

... soo Maarlyk misse my gods almaghtigh helpen

hoofddorp Uitgeest te benoemen.²⁸ Of zoals de tekst van deze resolutie luidt: '...Is alsdoen voorgeslagen dat dewijle de neringe van rolreden alhier binnen den dorpe wert begonnen dat derhalve nodigh is dat een rollemerter wijerde gestelt...'. Hieruit kan worden opgemaakt dat de rolrederij te Uitgeest zich inmiddels over de gehele banne had uitgebreid.

Ook andere door de lokale overheid genomen initiatieven wijzen op een toenemend belang van de nering voor de Uitgeester economie. Zo werd in 1675, in navolging van Krommenie en Assendelft, een spinhuis ingericht alwaar in opdracht garen kon worden gesponnen.²⁹ Naast weesmeisjes werden ook de dochters van ouders die van de bedeling leefden hier verplicht te werk gesteld.³⁰ Dit spinhuis blijkt naast werk voor de eigen inwoners ook dat van buiten het dorp woonachtige personen aan te nemen.³¹ Niet lang daarna breidde de lokale overheid haar activiteiten uit door het huren van een tweetal weefgetouwen die '...bij provisie gebuijckt...' konden worden.³² Deze weefgetouwen werden opgesteld in het weeshuis, alwaar de weesjongens zich in het vak van wever konden bekwamen.³³

Het waren kennelijk goede tijden want er was voldoende werk voor het spinhuis. In 1677 besloten de dorpsbestuurders dat opdrachten van Uitgeester burgers voorrang hadden bo-

²⁸ AVK, Oudarchief Uitgeest (=OAU), inv. nr. 6: Resolutieboek van regenten 1650-1736, 19-9-1675; ibidem, 15-4-1677.

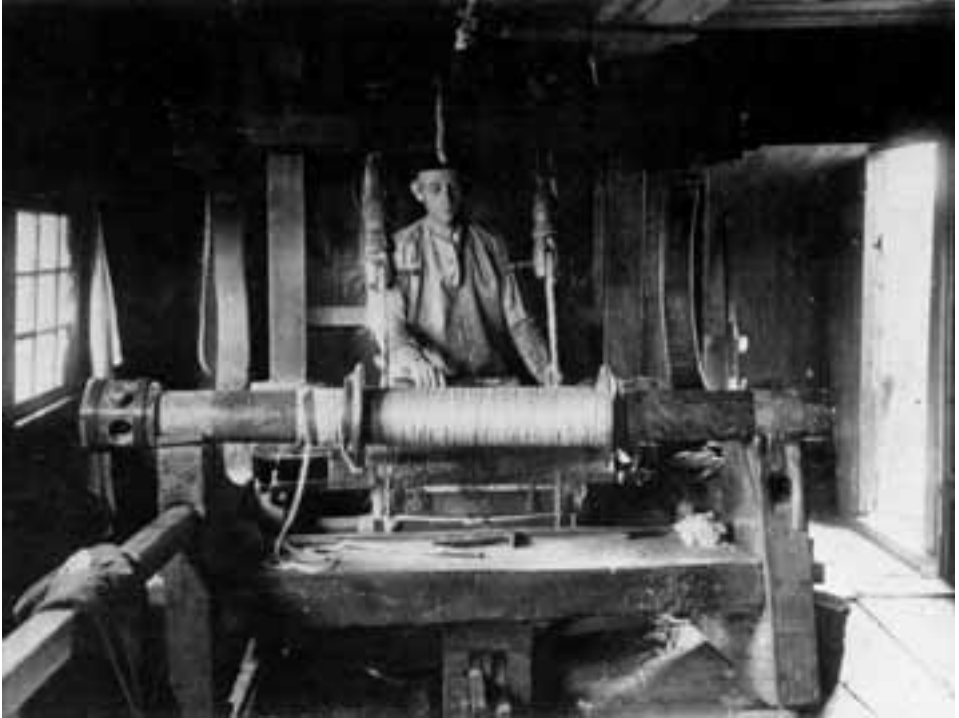
²⁹ Ibidem, 12-12-1675.

³⁰ Ibidem, 3-1-1676.

³¹ Ibidem, 22-2-1677.

³² Ibidem, 15-9-1676.

³³ Arthur Groen, 'Weezenzorg te Uitgeest voor 1800, deel 2', *Hutgheest* 12 (1991) nr. 1, 1-16.

Afb. 6. Een thuiswever aan het werk rond 1900. Foto: gemeentearchief Zaanstad.

ven die van buiten het dorp woonachtige personen.³⁴ De beschikbare spincapaciteit te Uitgeest was echter onvoldoende, waardoor de rolreders genoodzaakt waren naar elders uit te wijken. Zo had rolreder Hercules Foppe Goesinnen werk uitbesteed aan een spinbaan te Stavoren.³⁵ Dat gold overigens niet alleen voor het spinnen. Gezien het feit dat Uitgeester rolreders parten bezaten in hennepkloppers buiten het dorp mogen we aannemen dat een deel van het beuken aldaar werd uitgevoerd. Zo bezaten Uitgeester rolreders parten in hennepklopper De Mildheid te Krommeniehorn en molen De Vinck te Krommenie.

Toen de rolrederij in het hoofddorp Uitgeest een zekere omvang had gekregen nam een aantal inwoners het initiatief tot de bouw van een hennepkloppersmolen. Op 1 april 1693 werd door de Grafelijkheidsrekenkamer een windbrief verleend voor een ‘...hennepkloppersmeulentgen tot Uytgeest voorss., achter westergeest, welke sy noemen sullen de Swaen van’t Nest...’.³⁶ De molen werd aan de overzijde van de Binnenmeer gebouwd, dichtbij de Langebuurt en Westergeest, waar een deel van de bedrijven van de rolreders gesitueerd was. Onder de namen van eigenaars van parten in deze molen komen we sindsdien regelmatig rolreders tegen. Doch ook personen met andere beroepen treffen we aan, zoals de plaatselijke schoolmeester en herbergier. Aan het einde van de 17de en begin van de 18de eeuw was er een levendige handel in deze parten. Dit roept het beeld op van speculatie. Het

³⁴ AVK, OAU, inv. nr. 6: Resolutieboek van regenten 1650-1736, 22-2-1677.

³⁵ RAA, ONA inv. nr. 404 akte 14, 12-4-1715.

³⁶ Algemeen Rijksarchief (=ARA), archief Grafelijkheidsrekenkamer, inv. nr. 179.

lijkt erop dat de molen uiteindelijk geheel in handen is gekomen van rolreders, een verschijnsel dat we bij meer hennepkloppers in de regio tegenkomen.³⁷

Wie waren de afnemers van het Uitgeester zeildoek? Een indicatie kan verkregen worden uit de boedelbeschrijving van de in 1714 overleden rolreder Hercules Foppe Goesinnen.³⁸ Hij had nog voor 11.000 gulden aan geleverde rollen zeildoek uitstaan en aangezien de gemiddelde prijs van een rol zeildoek rond de 23 gulden lag kon gereconstrueerd worden dat genoemd bedrag zo'n 499 rollen vertegenwoordigde. Het grootste deel was geleverd naar dorpen in de Zaanstreek (circa 120 rollen) en Amsterdam (circa 104 rollen).³⁹ Dat is niet zo vreemd omdat zoals gezegd zowel in de Zaanstreek als Amsterdam een bloeiende scheepsbouwindustrie bestond. Bezien per provincie ging 55 procent van de rollen naar afnemers woonachtig in Noord-Holland, 26 procent naar afnemers in Overijssel, zes procent naar afnemers in Friesland en elf procent naar afnemers in Zuid-Holland. Ook te Uitgeest werd zeildoek afgenomen (twee procent). In het dorp waren zeilmakerijen aanwezig maar in 1714 waren dit er niet veel meer.

Tabel 1. Overzicht van het aantal afnemers van rollen zeildoek en hun woonplaatsen die in 1715 nog betalingen uit hadden staan bij rolreder Hercules Foppen Goesinnen (1631-1714).

Woonplaats	Afnemers	Uitstaand bedrag in guldens	Aantalrollen (circa)	Percentage
Zaanstreek	3	2.752	120	23
Amsterdam	6	2.388	104	20
Zwartsluis	2	1.422	62	12
Kampen	1	1.333	60	12
Haastrecht	2	1.318	57	11
Harlingen	1	641	28	6
Haarlem	2	457	20	4
Alkmaar	1	429	19	4
Spaarndam	1	259	11	2
Uitgeest	2	207	9	2
Zwolle	1	187	8	2
Egmond aan Zee	1	23	1	0
Rollen in voorraad			12	2
Totaal	23	11.420	511	100

In tegenstelling tot Krommenie alwaar vanaf 1725 de jaarlijkse aantallen gemeten rollen zeildoek zijn bijgehouden, zijn er voor Uitgeest slechts weinig gegevens voor handen die ons een indruk kunnen geven van de omvang van de productie aldaar. Een bron uit 1776 laat zien dat de productie toen zo'n 1300 rollen bedroeg, dat is vier procent van de toenmalige totale productie.⁴⁰ Maar de rolrederij te Uitgeest bevond zich toen in haar eindfase. Dat blijkt

³⁷ Zie de voorbeelden in: Goudsbloem, 'De hennepkloppers van Krommenie'.

³⁸ RAA, ONA inv. nr. 404 akte 14, 12-4-1715.

³⁹ Het bedrag van 23 gulden per rol is ontleend aan Lootsma, *De Zeildoekweverij te Krommenie*, 7.

⁴⁰ Gemeente archief Zaanstad (=GAZ), Oudarchief Krommenie (=OAK), inv. nr. 222: documentatie betreffende de zeil-

ook uit de voor 1786 vermelde productie, slechts 850 stuks. Dat de rolrederij te Uitgeest betere tijden heeft gekend, laat het in Tabel 2 weergegeven verloop van het aantal rolreders te Uitgeest duidelijk zien. Wanneer we het gemiddelde van 269 rollen door Uitgeester rolreders in 1776 en 1786 geproduceerd als ondergrens van de productie per rolreder nemen, en de 500 rollen die de rederij van Hercules Foppe Goesinnen ongeveer jaarlijks moet hebben geproduceerd als bovengrens, dan kan een indicatie gegeven worden over de omvang van de Uitgeester productie. Op basis hiervan zou de productie te Uitgeest zes tot veertien procent van de regionale productie hebben uitgemaakt. Doch zoals gezegd, meer dan een indicatie is het niet.

Tabel 2. De productie van het aantal rollen zeildoek en het aantal rolreders te Uitgeest 1675-1789 versus de totale productie en aantallen rolreders.

Jaar	Totaal aantal rolreders regio ⁴¹	Aantal rolreders banne Uitgeest	Percentage	Totale productie ⁴²	Geschatte productie in de banne Uitgeest
1675			>15		>4035-7500
1731				60.000	
1747	58	10	17	45.000	2750-5000
1751	49	10	20	35.000	2750-5000
1758	47	8	17		2200-4000
1769	47	6	13	28.000	1650-3000
1776	40	7 ⁴³	18	30.050	1300
1786	27	3 ⁴⁴	11	25.000	850

Ook het percentage Uitgeester rolreders in het totaal suggereert dat de zeildoekfabricage hier niet onaanzienlijk was. Een in 1747 gemaakte lijst waarin de rolreders per woonplaats zijn onderverdeeld laat zien dat er 33 te Krommenie woonden, vier op Krommeniehorn, vier op Krommeniedijk, drie te Westzaan, vier te Wormer en tien te Uitgeest.⁴⁵ Uitgeest nam hiermee een goede tweede plaats in, hetgeen doet vermoeden dat dit zich ook wel in de productie zal hebben weerspiegeld.

De achteruitgang van de rolrederij te Uitgeest moet echter al eerder begonnen zijn dan de cijfers in Tabel 2 suggereren. Toen op 28 oktober 1706 Jacob Pietersz Coogh tot rolmeter te Uitgeest werd benoemd werd zijn recognitiegeld (pachtgeld) op 100 gulden per jaar gesteld. Voor het meten van de rollen mocht hij een stuiver rekenen, zodat de rolmeter minimaal 2000 rollen moest meten wilde hij zijn investering eruit hebben. Reeds in 1709 werd dit bedrag wegens de kleine winst uit dit ambt verlaagd naar 75 gulden om vervolgens in 1716 te

doekfabricage 1686-1801, 1776. Het betreft hier een lijst waarin de rolreders op basis van hun productie aangeslagen worden om de kosten die uit hun vergaderingen of 'comparities' te dekken.

41 GAZ, OAK, inv. nr. 222: documentatie betreffende de zeildoekfabricage 1686-1801.

42 Ibidem, 1770.

43 Cornelis Coppenol wordt nog wel genoemd, maar er is geen opgave van het aantal geproduceerde rollen. Het is waarschijnlijk dat hij vóór 1776 met de rolrederij is gestopt.

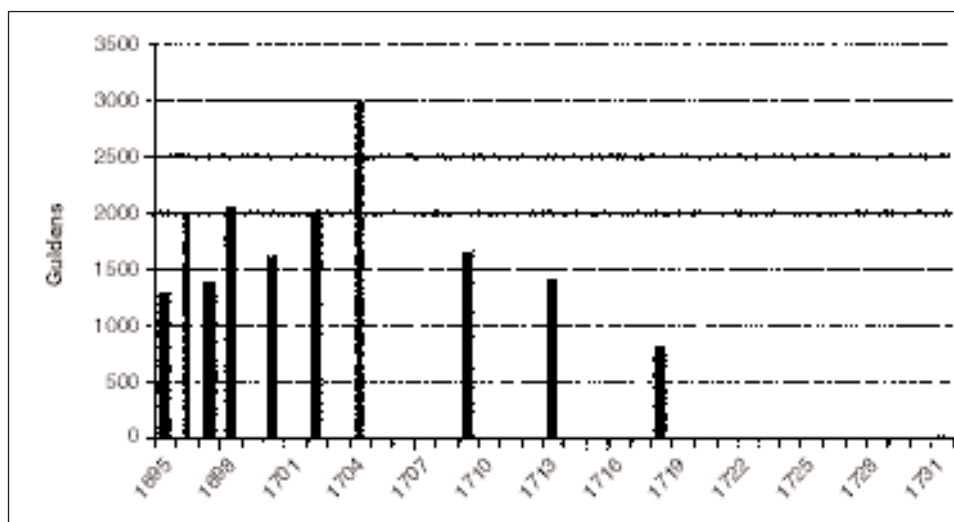
44 Cornelis Kabel wordt hier nog wel als rolreder vermeld, echter zonder productie van rollen. Het is niet onwaarschijnlijk dat hij rond deze tijd is gestopt met het rolreden.

45 GAZ, inv. nr. 04-523: Aantekeningen m.b.t. de zeildoekfabricage door J. Lakeman regent en rolreder te Krommenie, augustus 1747.

worden gebracht naar 32 gulden wegens het feit dat ‘...de rederij nu allenskens merklijk verswackt is...’. Tenslotte werden in 1725 geen recognitiegelden meer verlangd.⁴⁶ Hetzelfde beeld wordt verkregen als we de verkoopwaarde van Uitgeester hennepkloppersmolen De Zwaan op’t Nest bezien.⁴⁷ Drie jaar na het verlenen van de windbrief in 1693 was deze op basis van de toen verkochte parten 1280 gulden waard. Sindsdien nam de waarde van de parten in de molen toe, met als hoogtepunt het jaar 1704 toen zij een bedrag van 3000 gulden vertegenwoordigden. Sindsdien nam hun waarde af; in 1717 bleken zij 37,5 procent minder op te brengen dan in 1695. Het dieptepunt werd bereikt in 1731 toen aandelen nog een fractie (circa twee procent) oprachten van wat zij eens waard waren (Grafiek 3). Uiteindelijk werd de molen in 1752 gesloopt.⁴⁸

Grafiek 3

Verloop van de verkoopwaarde van de Uitgeester hennepkloppersmolen De Zwaan op’t Nest 1695-1731.

Een en ander suggereert dat de groeiperiode van de rolrederij in dit dorp voor 1704 zal zijn gelegen waarmee het vermoeden van Lootsma dat de achteruitgang van de rolrederij vóór 1725 zal hebben gelegen, in ieder geval voor wat betreft Uitgeest, wordt bevestigd.

Uit de sinds 1742 door de gezamenlijke zeildoekfabrikanten ingediende rekenen waarin de omvang van de totale productie worden genoemd, blijkt als wij deze vergelijken met de beschikbare productiecijfers van Krommenie dat de achteruitgang in dit dorp veel minder ingrijpend was dan in de andere plaatsen. Werden er in 1731 in Krommenie 28.261 en in de andere plaatsen circa 31.700 rollen geproduceerd, in 1769 waren dit 21.019 en circa 6.900 rollen elders. Ofwel een achteruitgang van de productie te Krommenie van 26 procent en 78 procent elders. Hieruit blijkt dat de productie in toenemende mate te Krommenie plaats

46 AVK, OAU, inv. nr. 6: Resolutieboek van Regenten 1650-1736, 28-10-1706, 29-5-1709, 14-1-1716, 10-1-1725.

47 A.J.Kölker, *Molens in de banne Uitgeest* (Uitgeest 1990) 74-76. De in dit boek vermelde verkoop van een aantal parten in 1704 is echter foutief. Niet 1/40 maar 1/20 parten werden toen voor 150 gulden verkocht.

48 Groen, 'Verpondingen op het Hollandse platteland', aldaar 77.

vond. Was het Krommenieër aandeel in 1731 nog 47 procent, in 1769 was dit gestegen naar 75 procent. Hier laat het proces van interne contractie zich in volle omvang zien. Het laat zich niet moeilijk raden wat hiervan de gevolgen waren voor die dorpen waarvan een groot deel van de bevolking haar bestaan vond in de zeildoekweverij. Tekenend is het in 1789 door de regenten van Uitgeest aan de Staten van Holland ingediende verzoek om vermindering van de belastingen. Om hun verzoek te onderbouwen beschreven zij de toestand waarin het dorp was geraakt. Over de rolrederijen schreven zij dat het dorp eens twaalf tot veertien bloeiende rolrederijen had en dat er nu nog slechts drie waren die een kwijnend bestaan hadden.⁴⁹ Kennelijk was men vergeten dat dit aantal in de 17de eeuw hoger lag. Hoe dit ook zij, het zou niet lang duren of de laatste drie waren ook verdwenen. De laatste rolreders waren Jacob Smit, Pieter Meester en Cornelis Cabel. De eerste twee woonden te Markenbinnen en hadden het bedrijf nog van hun vader overgenomen. Cornelis Cabel was de laatste rolreder in Uitgeest. Waarschijnlijk heeft hij het rond 1787 opgegeven. Hoewel zijn naam nog wel voor komt op een lijst van de rolreders die moesten bijdragen in de jaarlijkse onkosten die gezamenlijke rolreders hadden gemaakt over 1786/1787 werd hij niet aangeslagen, hetgeen betekende dat hij geen rollen geproduceerd had, want de contributie werd over het aantal vervaardigde rollen omgeslagen.⁵⁰

Te Markenbinnen blijkt het weven van rollen zeildoek nog enige tijd te hebben voort bestaan.⁵¹ Zij zullen dan wel in opdracht van rolreders te Krommenie hebben gewerkt. Want in een op 10 februari 1801 opgesteld rekest aan de Staten van Holland wordt opgetreden namens alle fabrikanten te Krommenie en Assendelft. Uitgeest wordt dus niet meer genoemd. Ook in een provinciale opgave van bedrijven in 1816 komt de zeildoekfabricage te Uitgeest niet voor.⁵²

Oorzaken van de achteruitgang van de rolrederijen

Wat waren de oorzaken van de achteruitgang van de rolrederijen? Allereerst speelde de ontwikkelingen in de scheepsbouw een rol. Na een periode van groei tot circa 1680, raakte de Zaanse scheepsbouw geleidelijk in verval.⁵³ Liepen tussen 1650 en 1700 nog gemiddeld 120 tot 150 schepen van stapel, daarna zou dit afnemen van 100 per jaar rond 1730 naar 20 tot 25 in 1770. Vooral het verval van de walvisvaart lijkt hierbij een belangrijke rol gespeeld te hebben. Hoewel er sprake is van groei van de scheepsbouw in andere delen van Holland wordt de tweede helft van de 18de eeuw niet als een tijd van bloei voor deze bedrijfstak beschouwd.⁵⁴ Een tweede factor van belang was het ontstaan van een zeildoeknijverheid in Rusland die nota bene met hulp van Hollanders, die daartoe door tsaar Peter de Grote waren ingehuurd, was opgezet. Reeds aan het begin van de 18de eeuw kwam dit, door de lage lonen, goedkopere product op de binnen- en buitenlandse markt en het zou niet lang daarna een geduchte concurrent voor het Hollandse zeildoek worden. Tenslotte kreeg de export het zwaar te verduren door allerlei protectionistische maatregelen die door diverse buitenlandse mogendheden waren ingesteld.

49 AVK, OAU, inv. nr. 7: Resolutieboek van regenten 1736-1795, 24-6-1789.

50 GAZ, OAK, inv. nr. 222: Documentatie betreffende de zeildoekweverij 1686-1801, 1787.

51 ARA, archief Goldberg, inv. nr. 45: Lijst der fabriquen, trafiquen, neeringen en handneeringen voor zoverre die tot de gemeene landsmiddelen eenige relatie hebben, 1796.

52 I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid in de eerste helft van de 19e eeuw* (Den Haag 1956).

53 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 354.

54 Van der Woude, *Het Noorderkwartier*, 471.

In de 18de eeuw en met name in de tweede helft van die eeuw, kwamen vanuit de dorpen in de productieregio regelmatig verzoeken aan de overheid tot protectie van de rolrederij die wijzen op minder goede tijden voor deze nering. Zo stuurden in 1742 41 rolreders van Krommenie een brandbrief naar hun dorpsbestuur waarin de achteruitgang van de rolrederijen werd beschreven.⁵⁵ Bedroeg in 1731 het gezamenlijk te Krommenie, Krommeniedijk, Uitgeest, Wormer, Westzaan, Markenbinnen et cetera⁵⁶ gefabriceerde aantal rollen zeildoek nog 60.000, in 1742 was dit nog maar 42.000. De totale waarde van het in 1731 gefabriceerde zeildoek bedroeg 1.380.000 gulden, inclusief arbeidsloon, dat tweederde van de waarde vertegenwoordigde. De schrijvers wezen op de enorme gevolgen voor de arbeiders die bij de productie waren betrokken, maar ook voor de verbouwers van hennep en de schippers die de producten transporteerden. Als oorzaken van de achteruitgang werden genoemd de invoer van het goedkopere Russische zeildoek en de invoerrechten van drie gulden en twaalf stuivers op elke rol Hollands zeildoek die (sinds 1736) door de Engelse overheid waren ingevoerd. De rolreders verzochten het dorpsbestuur van Krommenie dan ook een rekest naar de Staten van Holland te zenden met het verzoek alles in het werk te stellen deze invoerrechten te niet te doen.

Enkele jaren later kwamen de gezamenlijke rolreders weer in het geweer. Aanleiding was een op 7 juli 1747 door de Staten-Generaal uitgevaardigd plakkaat waarin de uitvoer van wapens en zeildoek werd verboden. We bevinden ons dan aan het einde van de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748). De Republiek wist lange tijd buiten dit conflict te blijven. Doch toen de Franse koning Lodewijk XV in 1747 besloot om Staats-Vlaanderen in te nemen kon de Republiek niet langer haar neutraliteit handhaven. Aangezien de rolrederij in belangrijke mate afhankelijk was van de export vreesden de rolreders voor het voortbestaan van hun bedrijf. Namens 58 rolreders, waaronder tien te Uitgeest, werden Michiel Ruts, Pieter Kuyper en Jacob Lakeman, alle drie Krommenieër rolreders, gemachtigd om namens hen bij raadspensionaris Jacob Gillis en stadhouder Willem IV te bepleiten dat het uitvoerverbod alleen zou gelden voor Frankrijk en Frans West-Indië.⁵⁷ De missie had succes en het plakkaat werd conform het verzoek van de rolreders aangepast.

Het bleven moeilijke tijden. Op 16 oktober 1751 deden de rolreders weer een beroep op Willem IV om diens invloed aan te wenden. De rolreders klaagden over het feit dat Zweden een invoerverbod had ingesteld en dat de Engelse regering had besloten dat elk nieuw zeildoek van Engelse makelij moest zijn. Voorts bleek dat Nederlanders die bij de zeildoekfabricage waren betrokken geronseld werden door het buitenland, onder andere door Spanje. Ook bij het productieproces gebruikt gereedschap, zoals weefgetouwen, vertrok naar het buitenland. In het binnenland blijkt het Hollandse zeildoek steeds meer last te krijgen van concurrentie van het goedkopere Russische zeildoek. De reders verzochten daarom een verbod op het inhuren van personeel en de uitvoer van gereedschappen en hennep. Voorts pleitte men voor het instellen van invoerrechten van vier tot vijf gulden op Russisch zeildoek.⁵⁸ Van het verzoek kwam echter niets terecht. De Staten-Generaal waren niet van plan of in staat protectiemaatregelen te nemen.

55 Lootsma, *De zeildoekweverij te Krommenie*, 7.

56 Waarschijnlijk Schoonhoven, Jisp en De Rijp.

57 GAZ, inv. nr. 04-523: Aantekeningen m.b.t. de zeildoekfabricage door J. Lakeman regent en rolreder te Krommenie, augustus 1747.

58 Lootsma, *De zeildoekweverij te Krommenie*, 9.

Wanneer de gezamenlijke ‘...fabriquers van zeyldoek te Crommenie, Crommeniehorn, Crommeniedyk, Uytgeest, Markenbinnen, Wormer en Westzaan...’ in 1770 hun beklag doen bij de Staten van Holland over de telers van hennep en de impost van de waag waar schuwen zij dat als de Staten geen maatregelen nemen de toestand van de rolredereien ‘...in vervolg nog al meerder staat te declineren, gelijk het heden doet dewijl de negotie zoo slap en neringloos is, dat zommige fabriquers met hunne gemaakte stukken zeyldoek als onverkoopbaar moet blijven zitten...’.⁵⁹

In 1774 kwamen de rolreders opnieuw in het geweer en richtten ze zich tot de Staten-Generaal door middel van een rekest waarin opnieuw de achteruitgang van de zeildoeknering werd geschetst. Het bleek dat de totale Hollandse afzet inmiddels naar 28.000 rollen was gedaald. Waren in 1770 nog 16.000 arbeiders bij de fabricage betrokken, in 1773 bedroeg dit getal nog maar 12.000. De oorzaken die genoemd werden waren dezelfde als die in het rekest van 1751 werden genoemd. De rolreders verzochten de Staten-Generaal de verplichting in te stellen dat op alle Hollandse schepen en molens alleen nog maar Hollands zeildoek zou worden gebruikt.⁶⁰ Op 17 mei 1774 besloten de Staten-Generaal een commissie in het leven te roepen die over het instellen van invoerrechten moest adviseren. Deze adviseerde op 23 januari 1775 hiervan af te zien omdat dit de handel op andere vlakken zou kunnen schaden. Hooguit kon gedacht worden aan een proefperiode van acht tot tien jaar. De Staten van Zeeland voerden hier echter oppositie tegen. Zij zagen hun scheepsbouw hierdoor in gevaar komen omdat ze schepen op stapel hadden staan voor Engeland met de verplichting deze met Engels zeildoek uit te rusten.⁶¹ Voorts voerden zij aan dat het Hollands zeildoek te zwaar was voor deze schepen. In een poging de zaak nog ten gunste te keren richtten de rolreders middels een ‘Nadere memorie tot adstructie’ tot de Staten-Generaal waarin zij de argumenten van Zeeland trachtten te weerleggen. Het mocht allemaal niet baten. Als handelsnatie had de Republiek der Verenigde Nederlanden te veel belangen waardoor het middel van protectie wel eens erger zou kunnen zijn dan de kwaal.⁶²

De Uitgeester rolreder en zijn maatschappelijke positie

In deze paragraaf zal getracht worden een antwoord te geven op de vraag welke maatschappelijke positie de rolreder in zijn dorp innam. Daarbij zal allereerst stil worden gestaan bij het inkomen die de rolreders uit hun nering konden verdienen en hoe zich dit verhiel met andere beroepen, vervolgens zal aandacht besteed worden aan de omvang van hun vermogen en sociale positie.

Heeft de rolreder, onder normale omstandigheden, een goed inkomen uit zijn koopmanschap kunnen halen? Om die vraag te beantwoorden moeten we twee dingen weten: de winst per rol en de omvang van de afzet. Wat het eerste betreft kan de boedelbeschrijving van de eerder genoemde Hercules Foppe Goesinnen ons van dienst zijn. In zijn nalatenschap bevond zich 3373 pond ‘karrelgaren’ met een getaxeerde waarde van 1433 gulden. Aangezien het ‘carreldoek’ tot 33 pond per rol woog konden hieruit circa 102 rollen vervaardigd worden.⁶³ De aanschaf van hennep, de impost op de waag en het arbeidsloon om

59 GAZ, OAK, inv. nr. 222: Documentatie betreffende de zeildoekweverij 1686-1801, 6-10-1770.

60 Lootsma, *De zeildoekweverij te Krommenie*, 15.

61 Ibidem, 18.

62 AVK, OAU, inv. nr. 1070.

63 Lootsma, *De zeildoekweverij te Krommenie*, 19.

dit garen te kunnen vervaardigen zou dan circa veertien gulden per rol hebben bedragen. Reken men daarenboven nog een weefloon van minimaal vijf gulden, dan moet een rol zeildoek de rolreder ruim negentien gulden hebben gekost terwijl rond het midden van de 18de eeuw een rol zo'n 23 gulden opbracht.⁶⁴ Dit betekent dat de winst van de rolreder zo'n vier gulden per rol zal hebben bedragen. Uiteraard kleven aan deze berekeningswijze uiteraard wel wat bezwaren omdat de verkoopprijzen wel niet zo stabiel zullen zijn geweest als ik nu gemakshalve heb aangenomen.

Een idee van de aantallen rollen die een rolreder per jaar produceerde geeft een overzicht uit 1776 van het aantal rolreders in de regio en hun productie. Deze lijst toont een gevarieerd beeld.⁶⁵ Van de 40 rolreders produceerde 35 procent tussen de 100 en 500 rollen per jaar; 30 procent tussen de 500 en 1000 rollen; 24 procent tussen de 1000 en 1500 rollen; vijf procent tussen de 1500 en 2000 rollen en vijf procent meer dan 2000 (waaronder één met 3600 stuks!) rollen. Dit impliceert een groot verschil aan inkomsten dat, op basis van de eerder genoemde aanname van vier gulden winst per rol, tussen 400 en 14.400 gulden per jaar kan hebben gelegen. De in dit jaar vermelde Uitgeester rolreders, zeven stuks in totaal, behoorden tot de kleinere reders. Vier waren op 300 rollen getaxeerd, twee op 150 rollen, één op 100 rollen, hetgeen betekent dat bij volledige afzet van de rollen de inkomens tussen de 400 en 1200 gulden zou hebben gelegen. Het beeld van het aantal door Uitgeesters in 1776 geproduceerde rollen moet echter niet als kenmerkend voor de gehele periode worden beschouwd aangezien de nering te Uitgeest zich toen in een eindfase bevond. Eerder in deze bijdrage werd reeds vermeld dat de jaarlijkse productie van de vroeg 18de-eeuwse rolreder Hercules Foppe Goesinnen zeker zo'n 500 rollen moet bedragen.

Aangezien de lonen in de 18de eeuw vrijwel gelijk bleven maakt dit een vergelijk met de inkomsten van andere beroepen mogelijk.⁶⁶ Op het platteland kon een ongeschoolde arbeider 234 gulden per jaar verdienen en een ambachtsman 364 gulden. In de steden lagen de inkomsten van het grootste deel van de huishoudens tussen de 350 en 500 gulden, terwijl 35 procent, waaronder boekhouders, kantoorbedienden, schoolmeesters, herbergiers en dergelijke beroepen tussen de 500 en 600 gulden verdienden. Een en ander suggereert dat een groot deel van de rolreders een boven gemiddeld inkomen genoten. De kleinere reders met een productie van rond de 150 rollen zullen ook wel naar andere inkomstenbronnen hebben uitgezien. Aangevoerd kan worden dat een deel van de Uitgeester rolreders (dertien) naast de rolrederij ook andere inkomstenbronnen had. Zes van hen bezaten een boerderij en drie waren biersteker. Voorts komen we nog een stokkenmaker, een blokkenmaker, een lakenkoopman, een winkelier, partenreders van Uitgeester verfmolen De Daadelboom (drie),

64 Het weversloon was stukloon waarbij de hoogte werd bepaald door de kwaliteit van het product. In hun artikel over het 19de-eeuwse weversgezin te Krommenie noemen Damsma e.a. een bedrag dat in 1800 tussen de vijf en tien gulden per rol lag. Aangezien een gezonde wever één rol per week kon weven zou zijn weekloon dan tussen drieënhalf en achtenhalf gulden moeten hebben gelegen, hetgeen vergelijkbaar was met wat arbeiders in andere bedrijfstakken verdienden, namelijk tussen drie en zeven gulden. Van dit loon moest nog wel de huur van het weefgetouw worden betaald. De hoogte van dit loon moet voor het grootste deel van de onderzochte periode hebben gegolden omdat de hoogte van het nominale loon in Holland vanaf circa het midden van de 17de tot ver in de 19de eeuw vrijwel constant bleef. Bronnen: Damsma e.a., 'Geen geld, geen goed.', aldaar 106; L. Noordegraaf, *Daglonen in Alkmaar 1500-1850* (z.p. 1980); De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 703-713.

65 GAZ, OAK, inv. nr. 222: Documentatie betreffende de zeildoekfabricage 1686-1801, 1776. Het betreft hier een lijst waarin de rolreders op basis van hun productie aangeslagen worden om de kosten die uit hun vergaderingen of 'comparities' te dekken.

66 De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 649 e.v. en 707 e.v.

pachters van visgronden (twee) en een reder van de Groenlandse (walvis) visserij tegen. Van de overige rolreders konden geen andere inkomsten worden aangetoond, doch dit moet wel worden vermoed omdat de hoogte van het inkomen die de rolreder uit deze nering kon halen niet alleen bepalend was voor het wel of niet zoeken naar andere inkomsten. Ook het spreiden van kapitaal zal een rol gespeeld hebben. We hadden reeds gezien dat de productiekosten voor een rol zeildoek hoog waren, zo'n 83 procent. Er was dus veel kapitaal nodig om een rol zeildoek te vervaardigen en de rolreder liep dus een zeker risico en zal daarom niet op één paard gewed hebben.

Om de omvang van het vermogen van de rolreder te bepalen zijn een drietal bronnen gebruikt: de verponding, het redemptiegeld en het schot. De verponding was een belasting die geheven werd op onroerende goederen. De hoogte van de aanslag geeft een beeld van de omvang van het bezit van de belastingplichtigen aan bebouwde en onbebouwde eigendommen te Uitgeest.⁶⁷ Voor dit onderzoek werden de belastingplichtigen naar de hoogte van de aanslag ingedeeld in een drietal categorieën (zie Tabel 3). Voor de indeling van de Uitgeester rolreders in deze categorieën is het jaar gebruikt waarin de rolreder het hoogst werd aangeslagen, met andere woorden het moment waarop de omvang van zijn bezit het grootst was. Van hen valt 40 procent (dertien personen) in de eerste categorie in te delen. Zij bezaten veel onroerend goed te Uitgeest. Van hen behoorde 30 procent tot de tweede categorie (tien personen), een middengroep met redelijk wat eigendommen en 30 procent tot de derde categorie (tien personen); zij bezaten niet meer dan een huis met erf en eventueel wat land. Voorts valt op dat de omvang van het onroerendgoedbezit onder de rolreders in de 18de eeuw blijkt toe te nemen. In de tweede helft van de 18de eeuw behoorde 70 procent (negen personen) tot de eerste categorie, 15 procent (twee personen) tot de tweede en vijftien procent (twee personen) tot de derde categorie.

De tweede bron die gebruikt is, is het in 1683 opgestelde kohier van het redemptiegeld, een belasting op geschat vermogen.⁶⁸ De rolreders die in het kohier werden aangetroffen vallen voor 33 procent (vijf personen) in de groep van kwart kapitalisten, 47 procent (zeven personen) in de groep van halve kapitalisten en 20 procent (drie personen) in de groep van hele kapitalisten.

De laatste bron die gebruikt is, is die van het schot, een belasting die gebruikt werd om de

67 Van Uitgeest zijn nog een tweetal liggers en een groot aantal kohieren bewaard gebleven die de periode 1680-1788 bestrijken. Bij de indeling in drie categorieën is tevens rekening gehouden met het feit dat vanaf 1720 de tarieven waren gehalveerd, dat wil zeggen dat maar een halve verponding werd geheven. In 1690 behoorde vijf procent (23 personen) van de te Uitgeest woonachtige onroerendgoedbezitters tot de eerste categorie. Zij bezaten in het dorp de meeste onroerende goederen. Zeventien procent (79 personen) behoorde tot de tweede categorie, een middengroep met redelijk wat eigendommen. Het grootste deel (78 procent) van de Uitgeesters (356 personen) die in de verponding werden aangeslagen bezat slechts weinig, meestal niet meer dan een huis met erf en eventueel wat land. Door de economische veranderingen die het dorp in de loop van de 18de eeuw doormaakte vond concentratie van bezit plaats. Hierdoor veranderden de verhoudingen geleidelijk. In 1788 valt vijftien procent (38 personen) in de eerste, 23 procent (60 personen) in de tweede en 62 procent in de derde (161 personen) categorie.

68 Het redemptiegeld was een belasting op vermogen waarbij een viertal classificaties werd gehanteerd: de onvermogenen en armlastigen; de kwart kapitalisten, personen die minder dan 1000 gulden gegoed waren; de halve kapitalisten, personen die tussen 1000 en 2000 gulden gegoed waren en de hele kapitalisten die meer dan 2000 gulden gegoed waren. De kwart kapitalisten betaalden geen belasting. Dit waren personen die zonder overdaad in hun eigen levensonderhoud konden voorzien; de halve en hele kapitalisten behoorden daarentegen tot de welgestelden. Van de 545 personen die in het kohier staan vermeld behoorde dertien procent (71 personen) tot de onvermogenen en armlastigen, 60 procent (324 personen) tot de kwart kapitalisten, veertien procent (79 personen) tot de halve en dertien procent (71 personen) tot de hele kapitalisten.

dorpsonkosten te dekken en waaraan eveneens het geschat vermogen ten grondslag lag.⁶⁹

De in de schotboekjes aangetroffen rolreders (twaalf) blijken allen gegoed te zijn, 33 procent (vier) rolreders waren 1000 of 2000 gulden gegoed en 67 procent (acht) werden op meer dan 2000 gulden getaxeerd.

Wanneer we de gegevens van de drie gebruikte bronnen vergelijken dan vallen een aantal zaken op. Ten eerste is er nogal een variatie tussen de rolreders, hetgeen duidt op 'grote' en 'kleine' rolrederijen. Ten tweede blijkt er sinds 1683 sprake te zijn van kapitaalvorming. In tegenstelling tot de in het redemptiegeldkohier van 1683 vermelde rolreders zijn alle in de schotboekjes uit het eerste kwart van de 18de eeuw aangetroffen rolreders gegoed. Het verschijnsel van kapitaalvorming komt ook tot uiting in de omvang van het onroerendgoedbezit dat in de loop van de 18de eeuw toenam. De gedachte komt op of dit het gevolg zou kunnen zijn van de concentratie van de lokale productie over een kleiner aantal rolreders. In Krommenie blijkt dit in ieder geval te hebben plaats gevonden. Hoewel het aantal rolreders ook daar afnam bleek de productie per rolreder toe te nemen. Bedroeg deze in 1747 nog gemiddeld 693 rollen, in 1794 was dit 1323 rollen.

Een indicatie voor de sociale positie die de rolreders in hun dorp innamen was het wel of niet vervullen van een bestuurlijke functie. Van de 39 rolreders had 34 procent één of meerdere jaren in het dorpsbestuur een hoog ambt bekleed, hetzij als schout, schepen, waardschap (burgemeester) of vroedschap. Van hen had 44 procent alleen of tevens een lager ambt zoals kerkmeester, armmeester, weesmeester en/of weesvader bekleed. Daarbij valt op dat de percentages voor de 18de eeuw hoger lagen, respectievelijk 54 en 67 procent. Dit heeft, zoals eerder aangetoond, waarschijnlijk te maken met het feit dat de rolreders toen alle tot de beter gesitueerden van Uitgeest behoorden. De hogere ambten binnen het dorpsbestuur werden vrijwel alleen door personen van gereformeerde huize vervuld. De doopsgezinden, waarvan de meeste te Markenbinnen woonden, vervulden op twee uitzonderingen na alleen lagere ambten en dan nog alleen dat van armmeester of molen/poldermeester. Dit had echter waarschijnlijk met hun geloofsovertuiging te maken, want in hun geledingen was het bekleden van overheidsambten een bron van discussie. Met name strengere richtingen waren tegen het vervullen van overheidsfuncties. Wellicht dat een sociaal getinte functie als dat van armmeester nog wel hun goedkeuring kon verdragen. Geen van beide rolreders van katholieke huize heeft een overheidsambt bekleed. Dat lag voor alle katholieke personen, wel of niet gegoed, anders omdat zij voor het grootste deel van de 17de en 18de eeuw buiten gesloten waren van het bekleden van een bestuurlijke functie binnen het dorpsbestuur. Wel was het vervullen van een ambt als molen of poldermeester geoorloofd. Dit was overigens geen lokaal verschijnsel.

Wanneer we de kerkelijke gezindte van de rolreders nader bezien dan blijkt dat 33 procent gereformeerd, 28 procent doopsgezind en 6 procent katholiek was. Opmerkelijk is het hoge percentage doopsgezinden dat de nering van het rolreden uitoefende, zeker als men be-

69 Deze bron verschaft nader inzicht in de vermogens van personen die meer dan 2000 gulden gegoed waren. Helaas is het aantal beschikbare bronnen beperkt, alleen van de jaren 1712, 1716, 1720 en 1724 zijn de taxatieboekjes nog aanwezig. In totaal werden in de genoemde jaren 589 (1712) tot 511 (1724) personen getaxeerd. Het merendeel was onvermogen of armlastig, namelijk tussen de 74 procent (1720, 381 personen) en 76 procent (1716, 407 personen), zij bezaten minder dan 1000 gulden. De personen die gegoed waren werden getaxeerd op bedragen variërend van 1000 tot 14.000 gulden. Vijftien procent (1712, 1716) tot zeventien procent (1720) werden getaxeerd op 1000 of 2000 gulden; zes procent op 3000 of 4000 gulden en drie procent was van 5000 tot en met 10.000 gulden gegoed.

Afb. 7. Markenbinnen gezien vanaf de Zaankant. Links hangen garens te drogen op het garenswerf. Gravure Jan Bulthuis (1750-1801).

denkt dat het gereformeerde en het katholieke bevolkingsdeel te Uitgeest ongeveer gelijk in aantal was. Dit verschijnsel moet zich ook binnen het gehele productiegebied hebben voorgedaan. In 1747 blijkt 45 procent van de rolreders te Krommenie, Krommeniehorn, Krommeniedijk, Westzaan, Wormer en Uitgeest van gereformeerde huize te zijn, 45 procent doopsgezind en tien procent katholiek.⁷⁰ Uit het bovenstaande blijkt dat de bekleding van een openbaar ambt dus niet zonder meer de sociale positie van de rolreder weer geeft omdat religieuze overtuiging van invloed was op het al dan niet bekleden van een bestuursfunctie. Maar het is wel indicatief.

Tabel 3. Geloof, bestuurlijke functies en hoogte van de aanslag in de verponding (1689-1788), de taxatie redemptiegeld (1683) en schot (1712-1724) van de Uitgeester rolreders.

	Aantal	Percentage
Geloof		
Gereformeerd	13	33
Doopsgezind	11	28
Katholiek	2	6
Onbekend	13	33

⁷⁰ GAZ, inv. nr.: 04-523: Aantekeningen m.b.t. de zeildoekfabricage door J. Lakeman regent en rolreder te Krommenie, augustus 1747.

	Aantal	Percentage
Bestuurlijke functies		
Schout, secretaris, vroedschap, schepen, burgemeester	14	34
Kerkmeester, armmeeester, weesmeester, weesvader	17	44
Gaarder belastingen	7	18
Polder/dijkbestuur	16	41
Diaken, ouderling	9	23
Geen bestuurlijke functie	16	41
Verponding 1689-1788		
1689-1715: >60 gld. 1720-88: >30 gld.	13	40
1689-1715: 20-60 gld., 1720-88: 10-30 gld.	10	30
1689-1715: tot 20 gld., 1720-88: tot 10 gld.	10	30
Redemptiegeld 1683		
Kwart kapitalist (<f1000 gegoed)	5	33
Halve kapitalist (f1000-2000 gegoed)	7	47
Hele kapitalist (>f2000 gegoed)	3	20
Taxatie schot 1712-1724		
1000 gulden gegoed	3	25
2000 gulden gegoed	1	8
3000 gulden gegoed	3	25
4000 gulden gegoed	3	25
7000 gulden gegoed	2	17

Samenvatting en conclusie

In deze bijdrage werd hetgeen wat in de literatuur bekend is over economische ontwikkelingen van de zeildoeknering en meer speciaal die in de Zaanstreek, het centrum voor de zeildoekfabricage ten tijde van de Republiek, vergeleken met hetgeen hier over het dorp Uitgeest in archieven te vinden is, één van de dorpen binnen genoemd centrum en waarover op dit gebied nog maar weinig bekend is. Gebleken is dat de rolrederij te Uitgeest in navolging van Krommenie in de eerste helft van de 17de eeuw ontstaan. Het eerst in de buurtschappen Markenbinnen en de Uitgeesterwoude, doch het breidde zich later ook uit naar het hoofddorp zelf. De bloei had in de tweede helft van de 17de eeuw een dusdanige omvang aangenomen dat het rendabel werd om eigen rolmeters aan te stellen en een eigen hennepkloppersmolen op te richten. De achteruitgang van de nering te Uitgeest moet reeds in het begin van de 18de eeuw zijn begonnen. Daarmee wordt het vermoeden van Lootsma dat de achteruitgang van de zeildoekweverij vóór 1725 heeft gelegen, in ieder geval voor wat Uitgeest betreft, bevestigd en wordt het gangbare beeld dat het hoogtepunt van de zeildoeknijverheid rond 1730 heeft gelegen discutabel. Verder archiefonderzoek naar de ontwikkelingen van andere in het productiegebied gelegen dorpen als Wormer, Jisp en Assendelft is nodig om dit beeld te bevestigen. In de loop van de 18de eeuw nam de productie van zeildoek gestaag af, waarbij opvalt dat deze te Krommenie minder groot was dan in de overige plaatsen. Tussen 1731 en 1769 daalde de produc-

tie te Krommenie met 26 procent en in de overige plaatsen met 78 procent. Daarbij steeg het aandeel in de totale productie te Krommenie van 47 naar 75 procent. De gevolgen van deze interne contractie moeten voor de andere plaatsen groot geweest zijn. Te Wormer was in 1680 immers zo'n 25 procent van de huishoudens betrokken bij de zeildoekproductie. Te Uitgeest was dit een vergelijkbaar percentage, een schatting leert dat dit tussen de 17 en 30 procent moet hebben gelegen. Hoewel de zeildoekproductie niet de enige bedrijfstak was die in dit dorp werd uitgeoefend moet de impact van de achteruitgang in deze bedrijfstak toch groot worden geacht. Dit weerspiegelt zich in de achteruitgang van het aantal inwoners, in 1622 waren dit er 2125 en in 1795 nog maar 1178.

Er zijn diverse oorzaken voor het verval van deze bedrijfstak in de 18de eeuw aan te wijzen. Zo kreeg de nering te maken met de gevolgen van de achteruitgang in de scheepsbouw in de Zaanstreek vanaf ongeveer 1680. Daarnaast kwam aan het begin van de 18de eeuw het goedkopere Russisch zeildoek op de markt, welke spoedig een geduchte concurrent voor het Hollandse zeildoek werd. Vervolgens kregen de fabrikanten in de loop van de 18de eeuw te maken met allerlei protectionistische maatregelen door buitenlandse mogendheden.

Het is moeilijk om een betrouwbaar beeld te krijgen van het aandeel dat Uitgeest in de totale regionale productie had omdat er geen harde cijfers voor handen zijn. Alleen voor 1776 en 1786 is dit wel bekend, namelijk 4 en 3.4 procent, doch de nering te Uitgeest bevond zich toen in een eindstadium. In betere tijden zal het percentage tussen de 6 en 14 procent hebben gelegen. Vooral nog lijkt dit een voorzichtige schatting aangezien er te Uitgeest toch een behoorlijk aantal rolreders actief waren. In 1747 woonde 17 procent in de banne Uitgeest, dat is na Krommenie het grootste aantal. Uitgeest lijkt daarmee een goede tweede plaats te hebben ingenomen.

De rolreders behoorden tot de beter gesitueerden in hun dorp. Dit was met name voor de 18de eeuw het geval. Zij waren toen allen gegoed en staken hun verworven kapitaal kennelijk graag in de aankoop van onroerende goederen. Hun vermogen blijkt in de loop van de 18de eeuw zelfs toe te nemen. Omdat hun aantal zich gedurende de 18de eeuw afneemt roept dit de vraag op of hier sprake zou kunnen zijn schaalvergroting, ofwel concentratie van de Uitgeester productie bij een kleiner aantal rolreders. Voor de Krommenieër rolreders kon dat in ieder geval wel worden vastgesteld.

Behoorde 70 procent van de rolreders in de loop van de 18de eeuw tot de Uitgeesters met de omvangrijkste bezittingen in het dorp, toch waren er wel verschillen tussen de reders. Er bestonden kennelijk grote en kleine reders. Hoe dan ook, de rolreders van Uitgeest stonden in hun dorp in hoog aanzien. Dit blijkt zonder meer uit het feit dat zij vaak bestuurlijke functies in het dorp bekleedden.

Duitsers in de polder

Duitse warmoeziers in Watergraafsmeer in de 18de en 19de eeuw*

Het belang van Watergraafsmeer op agrarisch gebied heeft weinig aandacht gekregen in de bestaande literatuur over de polder. In de 18de en 19de eeuw werd de Meer naast de veel beschreven buitenplaatsen en siertuinen gekenmerkt door de aanwezigheid van een groot aantal zogenaamde warmoezierderijen. Dit waren tuinderijen waarop door warmoeziers, veelal met behulp van knechten, groenten voor de Amsterdamse markt verbouwd werden. Opmerkelijk genoeg spelen Duitsers in de agrarische geschiedenis van Watergraafsmeer een belangrijke rol.

Na het verdwijnen van de buitenplaatsen aan het begin van de 19de eeuw werd de vrijgekomen tuingrond op grote schaal benut voor de verbouw van warmoesgroenten. Vooral Duitse nieuwkomers profiteerden van deze ontwikkeling. Toen de warmoezierderijen in de tweede helft van de 19de eeuw plaatsmaakten voor zogenaamde meerboerderijen, was hierin opnieuw voor Duitsers een belangrijke rol weggelegd. In dit artikel zal de dominante rol van Duitsers in de Meer worden verklaard. We zullen achtereenvolgens op zoek gaan naar vroege sporen van Duitsers in de polder, nader ingaan op de dominante positie van Duitsers in de warmoezierderij in de eerste helft van de 19de eeuw en tenslotte de rol van Duitsers in de overgang van warmoezierderij naar meerboerderij onderzoeken.

Op 16 januari 1781 liet de Duitse warmoezier Hendrik Frikke op het Rechthuis aan de Middenweg in Watergraafsmeer zijn testament opmaken. Frikke was eigenaar van 'een warmoestuyn met zijn huizinge en verder getimmerte, bepoote en beplante en alles hetgeen aard en nagelvast is, genaamd 'het Zwaantje', geleegen in deze Meer, aan den Ringdijk voorbij de Oeterwalerbrug.'¹ Drie jaar later overleed hij. Zijn broer Jan Hendrik nam de warmoezierderij over en trad op als voogd van de kinderen van Hendrik. Op de warmoezierderij werden kleine gewassen geteeld, zoals sla, wortelen, late radijs, raapstelen en prei. Jan Hendrik kon op de boerderij gebruik maken van de diensten van inwonende knechten en eventueel in de zaai- en oogstmaanden van trekarbeiders uit Duitsland. Natuurlijk kon hij ook een beroep doen op zijn vrouw Jacoba, zoon Teunis, dochter Christina en zijn neef Christiaan. Zowel Christiaan, de oudste zoon van Hendrik, als Christina traden in de voetsporen van hun ouders. Christiaan bezat zowel een warmoezierderij aan de Ringdijk als één aan het Zandpad, gelegen in het westen van de Meer. Christina zou na het overlijden van haar man, de Duitse warmoezier Johan Heinrich Wichman, de warmoezierderij overnemen. In de jaren '10 van de 19de eeuw gaf Christiaan de warmoezierderij op en trok met zijn gezin naar Amsterdam.² Christina zou tot in de jaren '40 in de Meer werkzaam blijven.

Het verhaal van de Duitse familie Frikke staat niet op zichzelf. In de 19de eeuw woonde en werkte een groot aantal Duitsers in Watergraafsmeer. In vergelijking met andere gemeenten waren er in deze polder zelfs opvallend veel Duitse nieuwkomers aanwezig. Nu was het niet verwonderlijk dat de meeste nieuwkomers van Duitse afkomst waren. In de 17de en 18de eeuw was het merendeel van de immigranten aanwezig in de Republiek afkomstig uit

* Wij danken Jan Lucassen voor zijn commentaar op eerdere versies van dit artikel.

1 Gemeentearchief Amsterdam (GAA), toegangsnummer 5076.WGM, inv. nr. 9: f. 62. Kruizinga plaatst het Zwaantje aan de noordelijke Ringdijk, ten oosten van de Middenweg. Zie: J.H. Kruizinga, *Watergraafsmeer. Eens een parel aan de kroon van Amsterdam* (Amsterdam 1948) 309.

2 GAA, 5076.WGM, inv. nr. 8: f. 11, 139.

de Duitse landen – het betrof hier zowel tijdelijke als permanente migratie. Hoewel in de 19de eeuw het aantal Duitse nieuwkomers dat de reis naar Nederland ondernam daalde, bleef in eerste instantie het migratiepeil op een aanzienlijk niveau. Overigens waren veel van de Duitse nieuwkomers in de eerste helft van de 19de eeuw actief in de Nederlandse landbouw, zij het voornamelijk als seizoensarbeider op het Hollandse platteland.³

Uit Tabel 1 blijkt dat in 1830 maar liefst 13,8 procent van de inwoners van Watergraafsmeer in het buitenland was geboren. Afgezet tegen vergelijkbare gemeenten als Buiksloot, Nieuwendam, Ransdorp, Schellingwoude en Weesperkarspel kan dit een zeer hoog percentage worden genoemd. Uit de tabel blijkt dat in deze randgemeenten van Amsterdam slechts tussen de 0 en 2 procent afkomstig was uit het buitenland.

Tabel 1. Percentage in het buitenland geboren op basis van bevolkingsregisters in de randgemeenten van Amsterdam 1829-1849.

	1829	1839	1849
Watergraafsmeer	13,8	9,1	8,2
Buiksloot	1,6	2,0	–
Ransdorp	–	–	0,3
Schellingwoude	–	–	0,0
Nieuwendam	–	–	0,7
Weesperkarspel ⁴	0,9	–	–

Bron: GAA, toegangsnummer 5008, inv. nr.: 334, 335, 386, 441, 443, 496.

Naast het hoge percentage Duitsers in Watergraafsmeer is het opvallend hoeveel van hen werkzaam waren als warmoezier of als warmoeziersknechts.⁵ Nog sterker: uit nader onderzoek in de bevolkingsregisters, weergegeven in Grafiek 1, blijkt dat de Duitsers gedurende de rest van de 19de eeuw de warmoezierderij domineerden.⁶

Grafiek 1 laat zien dat alleen in het jaar 1860 Nederlanders in de Watergraafsmeerse warmoezierderij in de meerderheid waren. Naast de Duitse dominantie valt de terugloop van het aantal mensen dat actief is in de warmoezierderij op. Het is opmerkelijk dat in de twee overzichtswerken van de geschiedenis van de Meer geen aandacht wordt besteed aan deze opvallende plaats van Duitsers in de polder.⁷ Ook speelt hierin de agrarische bestemming van de Meer, en dan met name de ontwikkeling van de warmoezierderij in de 19de eeuw, een ondergeschikte rol. In dit artikel zullen wij de agrarische bestemming van Watergraafsmeer, en de bijzondere rol van de Duitsers daarin, op de voorgrond plaatsen.

3 Leo Lucassen, 'Herr Hagenbach en vele anderen. Migratie naar Holland na 1795', in: Thimo de Nijs en Eelco Beukers (red.), *Geschiedenis van Holland 1795 tot 2000 IIIa* (Hilversum 2003) 299-344, aldaar 300.

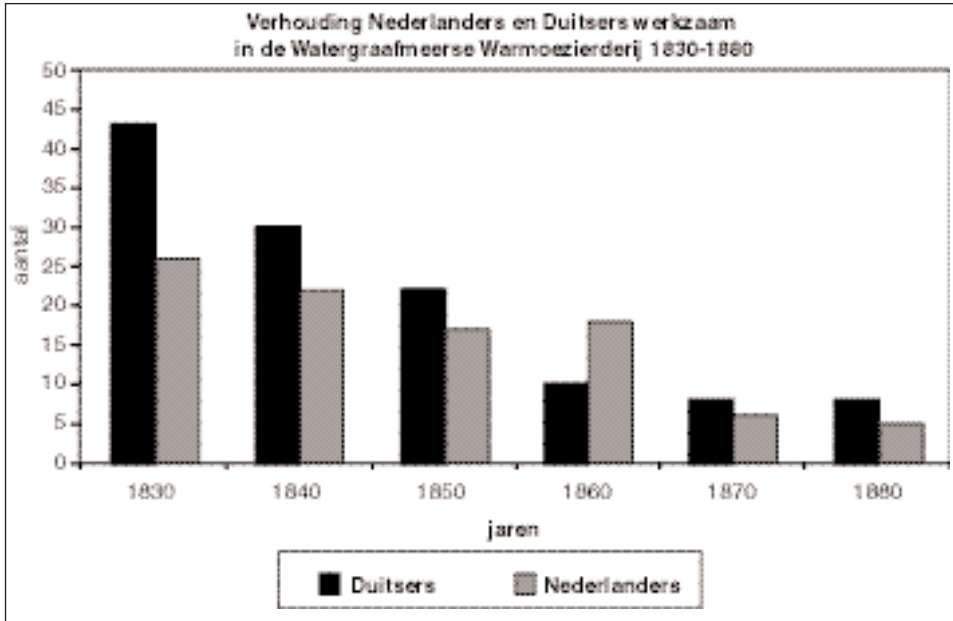
4 Het percentage buitenlandse nieuwkomers in Weesperkarspel is alleen gebaseerd op wijk 1.

5 Warmoeziers werden ook wel groenboeren genoemd.

6 De facto betrof het hier het registers van bewoners op huisnummer. GAA, 5008, inv. nr. 193, 195-201.

7 Zie: J.H. Kruizinga, *Watergraafsmeer. Eens een parel aan de kroon van Amsterdam* (Amsterdam, 1948) en Alex Hendriksen, *Watergraafsmeer. Binnensee, polder, luthof, stadsdeel* (Amsterdam, 1998).

Grafiek 1. Verhouding Nederlanders en Duitsers werkzaam in de Watergraafseerse warmoezierderij 1830-1880.

Bron: GAA, 5008, inv. nr.: 193, 195-201.

Sporen van Duitsers in Watergraafsmeer vanaf de inpoldering

Na de inpoldering begin 17de eeuw vervulde de Meer een – bescheiden – agrarische functie. In zogenaamde ‘moesthuynen’ werden door boeren groenten verbouwd voor de Amsterdamse markt. Tussen april en september verscheepten de warmoeziers de groenten naar de Amsterdamse markten.⁸ Eind 17de eeuw veranderde het karakter van Watergraafsmeer. Rijke Amsterdamse kooplieden lieten buitenhuizen bouwen en siertuinen aanleggen. In de zomer, als de grachtengordel van Amsterdam te kampen kreeg met de stankoverlast van de grachten, zochten de kooplieden en burgemeesters van de stad Amsterdam in Watergraafsmeer hun toevlucht.⁹ Talrijke buitenplaatsen bepaalden het aanzicht van de Meer. Kruizinga typeerde het Watergraafsmeer van deze tijd als ‘de parel aan de kroon van Amsterdam’.¹⁰ De kooplieden lieten rond hun huizen prachtige tuinen aanleggen in de toen populaire (maar bewerkelijke) Franse landschapsstijl. Voor het onderhoud van de tuinen namen zij tuinlieden in dienst die vaak een kleine behuizing op de buitenplaats kregen toegewezen.

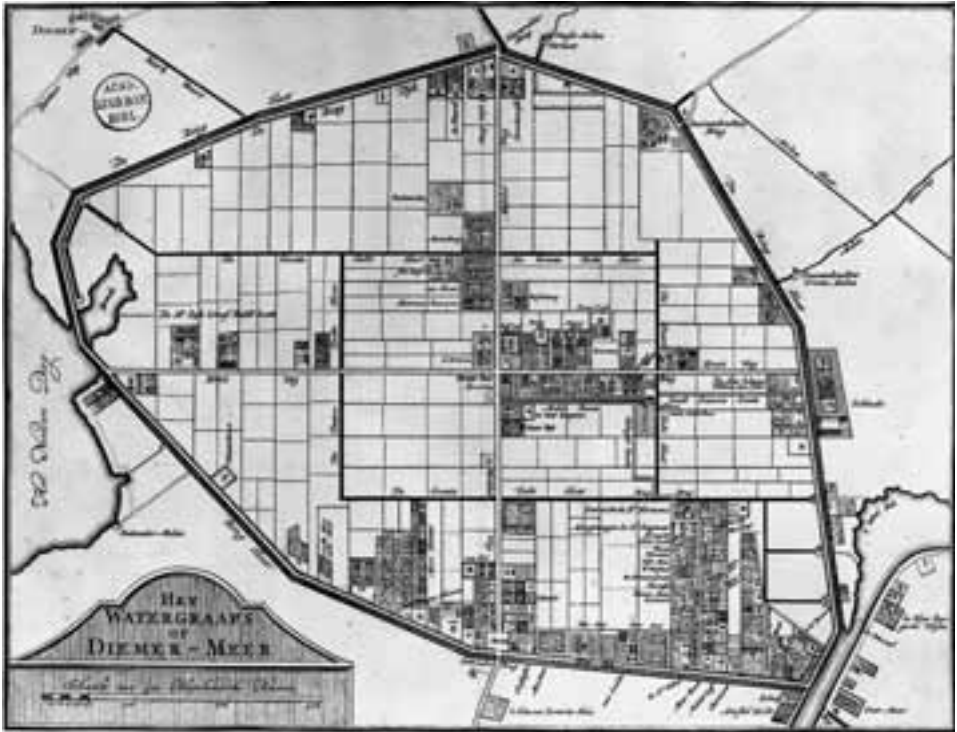
De buitenhuizen bevonden zich verspreid over de gehele Watergraafsmeer, de meeste waren echter gevestigd aan de Schagerlaan, Middenweg en de Kruislaan.¹¹ De warmoezierderijen lagen vooral aan de noordelijk gelegen Ringdijk (hier was bijvoorbeeld ook ‘het Zwaantje’ van de familie Frikke gevestigd) en het Zandpad langs de Weesperterkvaart.

⁸ J.H. Kruizinga, *Watergraafsmeer. ‘Amstels’ paradijs* (z.p., z.j.) 30.

⁹ Kruizinga, *Amstels’ paradijs*, 20.

¹⁰ Kruizinga, *Eens een parel*.

¹¹ De Middenweg loopt op Afb. 1 van boven naar beneden, van de Harteveldsebrug naar de Oeterwalerbrug. De Kruislaan staat loodrecht op de Middenweg die hij in het midden kruist.

Afb. 1. Watergraafsmeer halverwege de 18de eeuw. Gerrit Drogenham, Het Watergraafs of Diemer-Meer, getekend tussen 1725 en 1768 (Collectie Bodel-Nijenhuis, Universiteitsbibliotheek Leiden).

Uit de Personele Quotisatie van 1744 blijkt dat er ten tijde van de vervaardiging van de hier afgebeelde kaart in totaal 36 warmoeziers in de Meer hun beroep uitoefenden.¹²

De geschiedenis van Duitse warmoeziers in de Meer gaat ver terug. Onderzoek in de notariële archieven en confessieboeken leert dat al in de eerste helft van de 18de eeuw Duitsers actief waren in de Meer. Zo komen we in de Watergraafsmeerse confessieboeken in 1710 de warmoezier Carel Pietersz tegen, geboren in Münsterland.¹³ Naast warmoeziers is er ook een aantal Duitse tuinlieden in de archieven terug te vinden. Zij werkten voornamelijk op de buitenplaatsen en in de siertuinen van de Amsterdamse kooplieden. Zo waren in 1733 de Duitsers Johann Georg Lauppert en Hermann Kruger werkzaam als tuinman op de buitenplaats Roozeburg. Ook Christophel Bomgar en Johannes Bonhoffer waren tuinman op één van de vele buitenplaatsen in de Meer.¹⁴ In de confessieboeken wordt verder nog melding gemaakt van een zekere Hendrik Houtman, een tuinman uit Oldenburg. Houtman werd in 1737 in het cachot van de Meer gegoooid wegens diefstal op meerdere buitenplaatsen. Zijn

¹² GAA, 337: Ongeïventariseerde archief van de gemeente Watergraafsmeer, Personele Quotisatie 1744. Drie jaar later werkte er één meer. Zie: GAA, 337: Ongeïventariseerde archief van de gemeente Watergraafsmeer, Quotisatie van de 50e penning of Liberale gift, 1747. Beide bronnen maken geen melding van geboorteplaatsen.

¹³ GAA, 337: Ongeïventariseerde archief van de gemeente Watergraafsmeer, confessieboeken 1710-1747, aldaar 1710 en notarieel archief 1733.

¹⁴ GAA, 5076.WGM, inv. nr. 3: f. 306, 334. Ibidem, inv. nr. 4: f. 26, 33. Roozeburg lag tussen de Kruislaan en het tegenwoordige Betondorp. Zie: Kruizinga, *Eens een parel*, 139.

straf bestond uit geseling en een twaalf jaar durende verbanning uit Holland en West-Friesland.¹⁵

In het laatste kwart van de 18de eeuw verdwenen geleidelijk de buitenplaatsen van de rijke Amsterdamse kooplieden. De kooplieden kregen steeds meer te kampen met een fikse economische tegenwind, voornamelijk veroorzaakt door de Vierde Engelse Zeeoorlog (1780-1784). Toen Napoleon begin 19de eeuw de rente op de leningen verminderde – de tiërcering – kwamen veel kooplieden in nog grotere liquiditeitsproblemen en waren ze op grote schaal genoodzaakt hun bezittingen van de hand te doen. In de notariële archieven zijn in deze tijd talrijke akten van verkoop van buitenplaatsen terug te vinden. Zo werd op 3 oktober 1775 ‘een tuyn met zijn huyzingen, verder getimmerde, bepoote en al ’t geen daarop en in (...) nagelvast is, staande en geleegen in de Watergraaffsmeer, aan de Noordzijde van de Pauwenlaan genaamd MeerStad’ geveild. Het huis en omliggende grond bracht f 1.176,- op.¹⁶

Geert Mak beschrijft in zijn boek over de geschiedenis van Amsterdam een zekere Frederik Kaal die veel van deze buitenplaatsen opkocht en forse winst boekte door ze te slopen en de afzonderlijke onderdelen van de buitenplaatsen te verkopen.¹⁷ In een huis met een grote tuin was niemand meer geïnteresseerd, maar aan hakhout, tuingereedschap en vruchtbare tuingrond was behoefte genoeg. Echter lang niet alle kooplieden slaagden er in snel een koper voor hun buitenplaatsen te vinden waardoor veel buitenplaatsen er verlaten bij stonden. Pas toen de belasting op bebouwde eigendommen werd verhoogd waren de huiseigenaren genoodzaakt die te laten slopen.¹⁸

Mak stelt dat rond 1790 de meeste buitenplaatsen gesloopt waren. Uit de notariële archieven blijkt echter dat zij nog tot aan de twintiger jaren van de 19de eeuw werden verkocht. De buitenplaatsen Landzigt en Meerlust gingen bijvoorbeeld pas in 1816 van de hand. François van Wijngaarden en Jacob van de Linde leken inmiddels min of meer de rol van Kaal overgenomen te hebben. Ze kochten een aantal buitenplaatsen – waaronder Landzigt en Kloostervreugd – en verkochten vervolgens ‘hakhout, slooperij en vruchtboomen’ afkomstig van deze buitenplaatsen.¹⁹ Op 2 juni 1818 werden zelfs vier percelen tegelijkertijd verkocht: ‘Mijn Lust is Rust’, ‘Belvedere’, ‘Vredenrust’ en ‘Meergenoegen’. De laatste twee buitenplaatsen werden gekocht door Jan Hendrik Berkemeyer, een Duitse warmoezier uit Nieuweramstel.

De handel in buitenplaatsen laat zich aan de hand van de notariële archieven als volgt reconstrueren: handige speculanten zoals Kaal en Van Wijngaarden kochten de buitenplaatsen en verkochten vervolgens zelf – of in concessie – onderdelen daarvan afkomstig. Een voorbeeld van iemand die waarschijnlijk in concessie hakhout verkocht was een loodgieter uit Breukelen, Matthijs van Es. In 1817 kocht de Duitser Georg Wigand voor het bedrag van f 8,50 twee iepen van Van Es. De bomen waren afkomstig van hofstede Hoflust aan de Schagerlaan.²⁰

15 GAA, 337: Ongeïventariseerde archief van de gemeente Watergraafsmeer, Confessieboeken 1710-1747, 1737.

16 GAA, 5076.WGM, inv. nr. 8: f. 11.

17 Geert Mak, *Een kleine geschiedenis van Amsterdam* (Amsterdam 1997) 192-193.

18 De gemeente bepaalde dat de grond waarop een buitenplaats gestaan had gelijkgesteld moest worden; dat wil zeggen, zelfs de fundering moest verwijderd worden. Zie: Kruizinga, *Eens een parel*, 229.

19 GAA, 5076.WGM, inv. nr. 13a: f. 24, 58 en 61.

20 *Ibidem*, inv. nr. 13a: f. 552. Wigand vinden we terug in het register van bewoners van 1830-1850. GAA, 5008, inv. nr.: 193, 195.

In de notariële archieven zijn niet alleen akten van verkoop terug te vinden; het gros van de stukken bestaat uit testamenten. Het aantal warmoeziers dat daarin voorkomt is opvallend groot. Vooral na 1815 komen we hen tegen, als ondertekenaars van testamenten of als getuigen bij het afhandelen er van. Tussen de Nederlanders valt ook een aantal Duitse warmoeziers op zoals Jan Dietrich Croese, Frans Meilander en Coenraad Dewesen. Ook de in de inleiding genoemde Jan Hendrik Frikke is terug te vinden in het notariële archief van begin 19de eeuw.

De grond waarop voorheen de buitenplaatsen stonden, had geleidelijk een agrarische bestemming gekregen; de tuingrond van de buitenplaatsen kon aangewend worden voor het verbouwen van groenten. Dit blijkt uit een vergelijking van de kadastrale kaarten van 1821 met eerdere overzichtskaarten, zoals bijvoorbeeld de kaart op Afb. 1: vrijwel alle percelen waarop voorheen buitenplaatsen waren gevestigd, zoals bijvoorbeeld die aan de Schagerlaan, hadden een agrarische bestemming gekregen. Dat de hoeveelheid landbouwgrond in de Meer in het begin van de 19de eeuw sterk toenam, blijkt onder meer uit de notulen van de gemeenteraad. Daarin valt te lezen dat Watergraafsmeer in het begin van de jaren twintig zelfs overspoeld werd door warmoeziers. De toestroom was zo groot dat de gemeente in 1825 besloot om die door middel van een ‘groenboerenreglement’ een halt toe te roepen. In het reglement werd vastgesteld hoeveel warmoeziers in de Meer hun beroep mochten uitoefenen.²¹

Ook in de archieven van de gemeenteraad en in de huwelijksregisters van Watergraafsmeer komen we tussen 1811 en 1830 Duitse nieuwkomers tegen. De Duitse warmoeziersknecht Clamor Ivemeijer – in 1799 geboren in Essen (Hannover) – trouwde bijvoorbeeld in 1826 met de uit Watergraafsmeer afkomstige Anna Wakker. Een huwelijk als dat van Ivemeijer vormde geen uitzondering: huwelijken tussen Duitsers en Nederlanders kwamen in Watergraafsmeer veelvuldig voor.²² Op bestuurlijk gebied vervulden de Duitsers in de 19de eeuw een prominente rol, zo blijkt uit de archieven van de gemeenteraad. Ze bekleedden functies variërend van hoofd van de nachtwacht en lid van de kascontrolecommissie tot organisator van verkiezingen in de gemeenten.²³ Ook ging het een aantal nieuwkomers financieel voor de wind. De al eerder genoemde Dewesen en J.E. Schutte behoorden in 1830 zelfs tot de twaalf hoogst belaste personen in de gemeente; in 1848 waren drie van de twaalf hoogst belaste inwoners Duitse nieuwkomers.²⁴ Coenraad Dewesen – geboren in Hannover in 1768 – bezat in 1821 maar liefst negen percelen in de Meer, gelegen aan de Schagerlaan, Ringdijk en Paauwenlaan.²⁵ Zijn bezittingen bestonden uit huizen, warmoesland en boerderijen. De gebroeders Wichman en J.H.H. Schroeder bezaten eveneens grote lappen grond in de gemeente.²⁶ Toch was slechts een minderheid van de nieuwkomers grondeigenaar in de

21 GAA, 337: Ongeïventariseerde archief van de gemeente Watergraafsmeer, notulen van de raad, 1817-1851, aldaar 1825, f. 229. Helaas is het reglement niet bewaard gebleven en kunnen we daarom niet achterhalen welk quotum voor groenboeren werd vastgesteld.

22 Religie vormde bij een huwelijk ogenschijnlijk geen belemmering. De meerderheid van de Duitse nieuwkomers in Watergraafsmeer was evangelisch- of hersteld-luthers maar trouwde vrijwel geheel met Nederlands-hervormde of katholieke Nederlandse vrouwen. Zie: GAA, 5008, inv. nr. 193, 195.

23 GAA, 337: Ongeïventariseerde archief van de gemeente Watergraafsmeer, notulen van de raad, 1817-1851, Jaarverslagen 1822, 1830, 1835, 1838, 1839 en 1843.

24 Ibidem, Jaarverslagen 1830 en 1848.

25 Dewesen was eigenaar van negen percelen Zie: Rijksarchief Noord Holland (RNH), kadastrale tafel 1821, A, perceelnummers: 70, 71, 72, 92, 99, 101, 102, 103 en 119.

26 Gebr. Wichman: 10 percelen en Schroeder: 4 percelen. Zie respectievelijk: RNH, ibidem, perceelnr.: 29, 48, 141, 142, 144, 145, 159, 185, 214, 215 en 190-193.

gemeente. De meeste Duitse warmoeziërs, en overigens ook het gros van hun Nederlandse collega's, pachtten hun grond. Gezien het feit dat de meeste Duitse nieuwkomers op het Hollandse platteland in de eerste helft van de 19de eeuw actief waren als seizoensarbeider, is het gegeven dat in de Meer Duitse warmoeziërs zowel pachter als eigenaar waren van warmoesgrond opvallend te noemen.²⁷ Uit de kadastrale archieven blijkt overigens dat de meeste grond in Watergraafsmeer in handen was van enkele grootgrondbezitters, vaak tevens bestuurders, zoals de wethouders C. Bormeester en H. van den Broeke.

Tot nu toe zijn twee ontwikkelingen aan het licht gebracht. Allereerst blijkt uit het verdwijnen van de lusthoven – waar warmoezierderijen voor in de plaats kwamen – en uit de invoering van het groenboerenreglement van 1825 dat tussen 1820 en 1830 de warmoezierderij sterk toenam. Daarnaast kwamen we in de archieven een steeds groter wordend aantal namen van Duitse warmoeziërs tegen. We hebben in Grafiek 1 kunnen zien dat in de 19de eeuw er meer Duitsers dan Nederlanders in de warmoezierderij werkzaam waren. Uit Tabel 2 valt op te maken dat in de 19de eeuw – het jaar 1840 uitgezonderd – ook het aantal Duitse warmoeziërs de Nederlanders overtrof.

Tabel 2. Duitse en Nederlandse warmoeziërs in Watergraafsmeer 1830-1880.

	1830	1840	1850	1860	1870	1880
Duitsers	17	11	12	9	7	7
Nederlanders	14	15	5	7	5	5
Totaal	31	26	17	16	12	12

Bron: GAA, 5008, inv. nr.: 193, 195-201.

Onderzoek in het patentregister van 1806 leverde een ander interessant gegeven op. Uit dit register blijkt namelijk dat in de zaai- en oogstmaanden 36 dagloners uit Duitsland, met name uit het prinsdom Osnabrück, als trekarbeider in de Meer werkten.²⁸ Naast deze dagloners vinden we ook een aantal Duitse warmoeziërs in de patentregisters terug. Zes van hen zijn 24 jaar later nog steeds in de Meer aanwezig; vijf van hen als warmoezier. Een opvallende figuur binnen deze groep 'blijvers' is Coenraad Dewesen. We zijn Dewesen eerder tegengekomen als grootgrondbezitter en kapitaalkrachtig bewoner van Watergraafsmeer.

Samenvattend kunnen we stellen dat er al in de 18de eeuw Duitse warmoeziërs in Watergraafsmeer aanwezig waren, maar dat zij zich pas tussen 1800 en 1830 in groten getale in de Meer gevestigd hebben. Dit deden zij op de grond die na de sloop van de lusthoven vrijkwam.

Verklaringen voor de dominante positie van Duitse warmoeziërs

Uit de verkoopakten in het notariële archief van Watergraafsmeer blijkt dat buitenplaatsen, hofsteden en de omliggende grond voor lage prijzen van de hand gedaan werden. Zo werd hofstede Hoflust met omliggende tuinen in 1809 voor slechts f 1000,- verkocht. Ruim dertig jaar eerder, toen nog genaamd 'De twee Suykermolens', had de hofstede f 5000,- opge-

²⁷ Lucassen, 'Herr Hagenbach', 300.

²⁸ Vgl. Jan Lucassen, 'Tijdelijke of permanente vestiging van Duitsers in Holland' in: *Holland* 27 (1995) 254-260, aldaar 256.

bracht.²⁹ De lage grondprijs moet beschouwd worden als de belangrijkste verklaring voor de opkomst van de warmoezierderij in de Meer. Het opstarten van een warmoezierderij werd hierdoor financieel aantrekkelijk, zeker wanneer je de prijzen vergelijkt met de hoge grondprijs in de omliggende gemeenten van Amsterdam. Aan de lage grondprijs in Watergraafsmeer lagen drie factoren ten grondslag.

Op de eerste plaats had de sloop van de luthoven er voor gezorgd dat er veel tuingrond was vrijgekomen. Het toegenomen aanbod zorgde vervolgens voor een daling van de grondprijs. Mede gezien het feit dat het om tuingrond ging, lag het voor de hand dat deze voor het verbouwen van groenten gebruikt zou worden. Ook het feit dat er al moestuinen en warmoezierderijen in de Meer aanwezig waren zal hierbij een rol hebben gespeeld.

Ten tweede was er sprake van een geleidelijke vermindering van de kwaliteit van tuingrond in Watergraafsmeer, vooral veroorzaakt door problemen met de afwatering. In de jaarlijkse gemeenteverslagen werden regelmatig misoogsten vermeld waar volgens de beraadslagingen met name de diepe ligging van Watergraafsmeer – circa zes meter onder N.A.P. – debet aan was. Bepalingen ten aanzien van het Amstellands-maalpeil zorgden ervoor dat Watergraafsmeer pas tegen het einde van het voorjaar het overtollige polderwater kon afvoeren met als gevolg dat het land pas laat bemest kon worden en veel grond lang dras bleef liggen.³⁰ De Watergraafmeerse warmoeziers beklagden zich bij herhaling – overigens lang zonder succes – over deze situatie. De warmoeziers in de Meer hadden te kampen met meer tegenspoed. Andere levensmiddelen dan groenten waren laag in prijs en tuingroenten kregen concurrentie van de aardappel. Ook de hoge markt- en sluisgelden betekenden een zware last voor de warmoeziers. Jaarverslagen van de gemeente spraken in de jaren dertig over ‘een kwijnende toestand’, ‘met kommer [wordt] aanstaande lente en voorjaar tegemoet gezien.’ Op een gegeven moment werd de warmoezierderij zelfs ‘met totale ondergang bedreigd’.³¹ Uit de inkomende en uitgaande stukken van de gemeenteraad blijkt dat er door de jaren heen geen verbetering kwam in de situatie van de warmoeziers.

De grote concurrentie van nieuwe warmoeslanden in de omgeving van Amsterdam, zoals Sloten en Nieuweramstel, moet ook tot een daling van de grondprijs in de Meer geleid hebben. Door een vrij gunstige (lees: hogere) ligging hadden deze gebieden minder met afwateringsproblemen te kampen. Onderzoek in de bevolkingsregisters van Watergraafsmeer bracht aan het licht dat veel warmoeziers en warmoeziersknechten hun geluk in naburige warmoesgebieden beproefden. In Nieuweramstel, Ouderkerk en Sloten waren de omstandigheden namelijk beduidend beter.

Hoewel uit het voorgaande blijkt dat de kwaliteit van het warmoesland in de Meer te wensen over liet, blijft natuurlijk overeind staan dat de lage grondprijs een doorslaggevende factor voor het vestigen van een warmoezierderij kan zijn geweest. Er blijven immers in groten getale warmoeziers in de polder actief. De grote aanwezigheid van Duitsers maakt duidelijk dat voor hen de financiële overwegingen – die het beginnen of het uitbreiden van een warmoezierderij in de Meer aantrekkelijk maakten – zwaarder wogen dan de slechte omstandigheden. De Nederlandse warmoeziers hebben over het geheel genomen een andere over-

²⁹ Zie: Kruizinga, *Eens een parel*, 155.

³⁰ GAA, 337: Ongeïventariseerde archief van de gemeente Watergraafsmeer, notulen van de raad, 1817-1851, Jaarverslag, 1831.

³¹ *Ibidem*, Jaarverslag, 1832 en 1833.

weging gemaakt. Zij zochten hun heil voornamelijk elders: in de omliggende gemeenten van Amsterdam waar de condities – afwatering en dergelijke – beter waren.

Voor het feit dat de Duitse warmoeziers niet voor het kwalitatief betere alternatief gekozen hebben kan als oorzaak aangegeven worden dat Duitsers natuurlijk al goed bekend waren met Watergraafsmeer. We hebben eerder gezien dat in de 18de eeuw Duitsers als tuinman of warmoezier in de Meer actief waren. Ook in het eerste decennium van de 19de eeuw vonden we ze als trekarbeider terug in de patentregisters. Er kan dan ook gesteld worden dat in de herkomststreek van de Duitse nieuwkomers de kennis over de Meer als werkterrein aanwezig moet zijn geweest. Dat de Duitse warmoeziers in Watergraafsmeer hier gebruik van maakten, blijkt uit Tabel 3. In 1830 waren 27 Duitse warmoeziersknechts in de Meer aanwezig, tegen een aantal van slechts twaalf van Nederlandse afkomst. De Duitse warmoeziers hadden voornamelijk knechten van Duitse origine in dienst. In 1830 waren slechts vier van de twintig knechts in dienst van Duitse warmoeziers afkomstig uit Nederland.

Tabel 3. Duitse en Nederlandse knechten werkzaam bij Duitse en Nederlandse warmoeziers in Watergraafsmeer 1830-1860.³²

	1830		1840		1850		1860	
	Dui. (n=17)	Ned. (n=14)	Dui. (n=11)	Ned. (n=15)	Dui. (n=12)	Ned. (n=5)	Dui. (n=9)	Ned. (n=7)
Duitse knechten	16	11	8	11	9	1	1	0
Nederlandse knechten	4	8	1	6	7	5	0	11
Totaal	20	19	9	17	16	6	1	1
Gem. aantal knechten	1,2	1,4	0,8	1,1	1,3	1,2	0,1	1,6

Bron: GAA, 5008, inv. nr.: 193, 195.

We kunnen aannemen dat de Duitse warmoeziersknechten tegen een lager dan gangbaar loon hebben gewerkt. Een belangrijke aanwijzing hiervoor is het gegeven dat in 1830 en 1840 ook de Nederlandse warmoeziers meer van Duitse dan van Nederlandse knechts gebruik maakten. Er zijn meer voorbeelden bekend van het gebruik van goedkope arbeidskrachten uit de streek van herkomst. Zo heeft Marlou Schrover voor Utrecht in de tweede helft van de 19de eeuw aangetoond dat ook in het winkelbedrijf gebruik werd gemaakt van goedkope arbeidskrachten, afkomstig uit dezelfde streek als de Duitse winkeliers.³³ Juist door de inzet van dergelijk personeel konden de Duitse winkeliers in Utrecht hun positie versterken en continueren. Ook in Watergraafsmeer lijkt er een verband te bestaan tussen de sterke positie van Duitsers en de beschikbaarheid van goedkope arbeidskrachten uit de streek van herkomst. Verder blijkt uit Tabel 3 dat vanaf 1830 het aantal warmoeziersknechten sterk afnam; in 1860 hadden de negen Duitse warmoeziers in totaal nog slechts één knecht in dienst.

Vanzelfsprekend waren niet alleen de warmoezier en zijn knechten werkzaam op de war-

³² Gegevens voor 1870 en 1880 zijn vanwege de vele dubbelstellingen en doorhalingen niet betrouwbaar.

³³ Marlou Schrover, *Een kolonie van Duitsers. Groepsvorming onder Duitse immigranten in Utrecht in de negentiende eeuw* (Amsterdam 2002) 262, 286.

moezierderij. Ook van de gezinsleden van de warmoezier, zowel de echtgenotes als de kinderen, kan aangenomen worden dat zij bij de verbouw van groenten betrokken zijn geweest. Ariadne Schmidt stelt dat mogelijk de gebruikelijke hiërarchie in de arbeidsdeling in de warmoezierderij – mannen produceren, vrouwen verkopen – ontbrak. De verbouw van warmoesgroenten werd wellicht niet als specifiek mannenwerk opgevat.³⁴ Hoewel Schmidts studie betrekking heeft op de vroegmoderne tijd, ligt het voor de hand dat ook in de 19de eeuw een dergelijke actieve rol voor de vrouw – en hoogst waarschijnlijk ook voor de overige gezinsleden – was weggelegd. Dit vermoeden wordt versterkt door zowel de aanwezigheid van een aantal warmoeziersters in de Personele Quotisatie van 1744, als in de bevolkingsregisters van de 19de eeuw.³⁵ Deze warmoeziersters waren in alle gevallen weduwen die de warmoezierderij van hun man voortzetten.

Tabel 4 geeft een overzicht van het aantal mensen dat mogelijk actief was op de Duitse en Nederlandse warmoezierderijen. Voor de gezinsleden is gekozen voor de leeftijdsgrens van tien jaar omdat aangenomen mag worden dat vanaf deze leeftijd kinderen actief ingezet konden worden in het bedrijf.

Tabel 4. Gemiddelde bezetting op de Duitse en Nederlandse warmoezierderijen in Watergraafsmeer 1830-1860.

	1830		1840		1850		1860	
	Dui. (n=17)	Ned. (n=14)	Dui. (n=11)	Ned. (n=15)	Dui. (n=12)	Ned. (n=5)	Dui. (n=9)	Ned. (n=7)
Echtgenotes	14	12	7	12	10	3	6	6
Gezinsleden van tien jaar en ouder	26	20	15	15	9	5	11	7
Duitse knechten	16	11	8	11	9	1	1	0
Nederlandse knechten	4	8	1	6	7	5	0	11
Warmoeziers (bazen)	17	14	11	15	12	5	9	7
Totaal	77	65	42	59	47	19	27	31
Gemiddelde bezetting per warmoezierderij	4,5	4,6	3,8	3,9	3,9	3,8	3,0	4,4

Bron: GAA, 5008, inv. nr.: 193, 195.

Uit Tabel 4 kan opgemaakt worden dat wanneer de echtgenotes en de gezinsleden ouder dan tien jaar worden meegeteld, er nauwelijks verschil bestaat in de gemiddelde bezetting van de Duitse en Nederlandse warmoezierderijen. De Duitse en Nederlandse warmoeziers maakten naast het aantal knechten gedurende de gehele periode in vrijwel gelijke mate gebruik van de goedkoopste arbeidskrachten: de eigen gezinsleden. Het jaar 1860 vormt echter een uitzondering. Wanneer we de gegevens uit tabel 4 combineren met tabel 3 kunnen we constateren dat de Duitse warmoeziers de afname van het aantal knechten in dit jaar

³⁴ Ariadne Schmidt, *Overleven na de dood. Weduwen in Leiden in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2001) 128-129.

³⁵ GAA, 337: Ongeinventariseerde archief van de gemeente Watergraafsmeer, Personele Quotisatie 1744.

compenseerden met de inzet van gezinsleden. De gemiddelde bezetting op de Duitse warmoezierderijen is weliswaar gedaald, maar minder sterk dan je op basis van de afname van het aantal knechten – er was er nog slechts één bij Duitsers in dienst – zou vermoeden.

De afname vanaf 1830 van het aantal knechten van zowel Duitse als Nederlandse origine kan verklaard worden door de slechte omstandigheden waarin de warmoezierderij in de Meer zich bevond. De meeste Nederlandse warmoeziers zochten hun heil elders, bijvoorbeeld in warmoesgebieden dichterbij de omgeving van Amsterdam. Dit heeft tot het vertrek van knechten geleid. De meeste Duitse warmoeziers kozen er echter voor om hun bedrijf in de Meer voort te zetten. Uit Tabel 3 blijkt dat de Duitse warmoeziers in eerste instantie het vertrek van – goedkope – Duitse knechten compenseerden door het in dienst nemen van Nederlandse knechten, om vervolgens vrijwel alleen te steunen op de inzet van de gezinsleden.

Van warmoezierderij tot meerboerderij

In juli 1845 ondernam een twaalftal warmoeziers – waaronder acht van Duitse komaf – actie tegen de terughoudende opstelling van de gemeente ten aanzien van de slechte afwatering. Ze deden bij de burgemeester hun beklag over de hoge waterstand: alle molens in de wijde omtrek van Watergraafsmeer draaiden, behalve de molen in de Meer. De burgemeester probeerde de boel te sussen door op te merken dat de molen in reparatie was, maar daarmee namen de warmoeziers geen genoegen. Demonstratief wierpen ze hun aanslagbiljetten van de belasting op de tafel in de raadkamer; het water stond hun tot aan de lippen.³⁶ Het protest bleef niet zonder gevolgen. Een jaar later werd een begin gemaakt met de versteviging van de dijken en in de daarop volgende jaren verbeterde de oogst.

Naast – en mede dankzij – de verbetering van de omstandigheden voor de warmoezierderij vond er een tweede belangrijke ontwikkeling plaats in de tweede helft van de 19de eeuw. In de Meer ontwikkelden de warmoezierderijen zich tot een aantal grote zogenaamde ‘meerboerderijen’. Deze boerderijen waren twee keer zo groot als de warmoezierderijen in de omgeving van Amsterdam.³⁷ De meerboeren verbouwden eveneens op grote schaal groenten voor de Amsterdamse markt. Op de meerboerderijen werden echter andere groenten verbouwd. De fijne keukengroenten van de warmoezierderijen hadden plaats gemaakt voor gemakkelijker op grote schaal te verbouwen groenten als snij- en sperziebonen en boerenkool.³⁸

De Duitse warmoeziers domineerden ook de meerboerderijen. Uit een verslag van de ‘Commissie van Onderzoek naar den toestand der warmoezierderijen in de omstreken van Amsterdam’, opgemaakt in 1884, blijkt dat de gemeente Watergraafsmeer veertien zogenaamde meerboerderijen kende. Uit Tabel 2 bleek dat in 1880 zeven Duitse warmoeziers actief waren in de Meer. Aangenomen mag worden dat zij ook vier jaar later een zelfde aantal meerboerderijen bestierden. Bovendien waren zeker twee van de zeven Nederlandse warmoeziers nakomelingen van Duitse warmoeziers.³⁹ De gemeenten Sloten en Nieuweramstel – de belangrijkste concurrenten van Watergraafsmeer op het gebied van de warmoezier-

³⁶ GAA, 337: Ongeïventariseerde archief van de gemeente Watergraafsmeer, notulen van de raad, 1817-1851, inkomende en uitgaande stukken 1845, uitg. 94.

³⁷ *Verslag der commissie van Onderzoek naar de toestand der warmoezierderijen in de omstreken van Amsterdam* (Amsterdam 1884).

³⁸ *Ibidem*. Op basis van het beschikbare archiefmateriaal is moeilijk exact vast te stellen wanneer de warmoeziers overgingen op het telen van andere groenten. Waarschijnlijk is dit een geleidelijk proces geweest.

³⁹ Het betreft hier de Nederlandse warmoeziers Berkemeyer en Mus.

derij – kenden rond 1880 respectievelijk 73 en 66 warmoezierderijen, met een gemiddeld oppervlak van krap één hectare.⁴⁰

Op de meeste van deze warmoezierderijen waren zeker in drukke tijden meerdere knechten actief. Was de productie hier nog redelijk arbeidsintensief, de meerboeren leken op een meer arbeidsextensieve productie overgeschakeld te zijn. De omvang was groter, maar het aantal knechten lag lager dan op een ‘gewone’ warmoezierderij waar in de zaai- en oogsttijd gemiddeld vijf knechten per warmoezierderij werden ingezet.⁴¹ Onderzoek in het bevolkingsregister van 1880 bracht aan het licht dat er maar één knecht in Watergraafsmeer woonde. Dit register laat echter – zoals eerder vermeld – wat betrouwbaarheid betreft nogal wat te wensen over. Het is zeer wel mogelijk dat de warmoeziers aan het einde van de 19de eeuw gebruik gemaakt hebben van dagloners, maar in de bronnen – met name de bevolkingsregisters – is voor hun aanwezigheid in de warmoezierderij aan het einde van de 19de eeuw geen enkele aanwijzing terug te vinden. We kunnen dan ook – mede op basis van Tabel 4 – concluderen dat de meerboeren in de laatste decennia van de 19de eeuw vrijwel alleen gebruik hebben gemaakt van gezinsleden.

Als een laatste opvallend gegeven moet de continuïteit van de Duitse warmoezierderij genoemd worden. Terwijl er in de eerste helft van de 19de eeuw nog sprake was van een ‘komen en gaan’ van Duitse warmoeziers was er na 1850 nauwelijks nog sprake van nieuwe Duitse aanwas. Het is tekenend dat van de zeven Duitse warmoeziers in 1880, er reeds vijf voorkomen in het register van 1860, en zelfs drie in het register van 1850 terug te vinden zijn. Een goed voorbeeld hiervan vormt de Duitse warmoezier Franz Heinrich Wlecke. Wlecke, in 1813 in Oldendorf geboren, bezat al in 1850 een warmoezierderij aan de Ringdijk. In de dertig jaar daarna wist hij deze warmoezierderij uit te breiden tot een grote meerboerderij. Bij de Nederlandse warmoeziers is in de bevolkingsregisters een dergelijke continuïteit in bedrijfsvoering niet terug te vinden.⁴²

Conclusie

Duitse warmoeziers in Watergraafsmeer konden in de eerste helft van de 19de eeuw een dominante positie verwerven omdat door het verdwijnen van de buitenplaatsen veel grond, tegen een lage prijs, op de markt kwam. Ondanks de aanwezigheid van betere alternatieven – vruchtbare tuingrond in de overige randgemeenten van Amsterdam – kozen zij er voor zich op grote schaal in de Meer te vestigen. Ook de inzet van veel goedkope arbeidskrachten uit de streek van herkomst speelde een belangrijke rol in de opkomst van Duitse warmoeziers in de 19de eeuw. In de Meer ontstond in de eerste helft van de 19de eeuw al met al een bijzondere gelegenheidsstructuur die ervoor zorgde dat nieuwkomers in een dichtbevolkt land zich een eigen tuindersbedrijf – de meeste als pachter – konden verwerven. Bij de opkomst van Duitsers in de polder zal de bekendheid van Watergraafsmeer in Duitsland zeker hebben meegespeeld. Al in het begin van de 18de eeuw waren er Duitse warmoeziers en tuinlieden in de Meer aanwezig en in het eerste decennium van de 19de eeuw trokken trekarbeiders uit de regio Osnabrück naar de Meer om op tijdelijke basis in de tuinbouw te werken.

De slechte omstandigheden waarin de warmoezierderij in de eerste helft van 19de eeuw verkeerde, zorgde voor een terugloop van het aantal mensen actief in de warmoezierderij,

⁴⁰ Verslag naar de toestand der warmoezierderijen.

⁴¹ Ibidem.

⁴² GAA, 5008, inv. nr.: 193, 195-201.

Afb. 2. Een Watergraafsmeerse warmoezier op zijn land bij de Ringdijk, 5 oktober 1894. Jacob Olie (1894) (Gemeentearchief Amsterdam).

maar tastte de dominante positie van Duitsers niet aan. De Nederlandse warmoeziers trokken namelijk in groten getale naar andere warmoesgebieden. De Duitse warmoeziers slaagden er in om ook in de tweede helft van de 19de eeuw hun dominante positie te behouden. Werkten zij in de eerste helft van de 19de eeuw voornamelijk met goedkope Duitse knechten, in de tweede helft van de eeuw schakelden zij eerst over op Nederlandse knechten om vervolgens nog slechts gebruik te maken van gezinsleden. Deze aanpak bleek succesvol. De warmoezierderijen groeiden uit tot grote meerboerderijen, waarvan in 1880 nog steeds meer dan de helft in Duitse handen was. Met de meerboerderijen onderscheidde Watergraafsmeer zich van de andere landbouwgebieden rond Amsterdam.

We kunnen gerust stellen dat er in Watergraafsmeer sprake was van een unieke situatie. Duitse warmoeziers en warmoeziersknechten wisten een dominante positie te verwerven in een oud landbouwgebied dat normaliter voor nieuwkomers weinig toegankelijk was.⁴³ De sterke concentratie van Duitsers in de Watergraafsmeerse warmoezierderij – het overgrote deel van de Duitsers was hierin werkzaam – moet zeker beschouwd worden als een vorm van economische nichevorming in de landbouw. Marlou Schrover noemt een aantal factoren die nichevorming kunnen beïnvloeden.⁴⁴ Een aantal hiervan lijkt ook in de Meer aanwezig te zijn geweest. Zo was er sprake van een vraag naar tijdelijke en goedkope arbeids-

⁴³ Lucassen, 'Duitsers', 256.

⁴⁴ Zie voor factoren die nichevorming beïnvloeden: Schrover, *Duitsers*, 217.

krachten uit de streek van herkomst en waren er binnen het beroep zeker mogelijkheden voor de inzet van mannen én vrouwen – we zagen dat zelfs het hele gezin werd ingezet. Toch vormden de Duitsers in de Watergraafsmeer geen op zichzelf gerichte groep, zoals dit bij nichevorming vaak wel het geval is. Uit de diverse bronnen blijkt dat de Duitse warmoeziërs uitstekend integreerden in de Watergraafsmeerse samenleving: ze trouwden vrijwel allemaal met Nederlandse vrouwen en namen actief deel aan het bestuurlijk leven. Van een gesloten gemeenschap was beslist geen sprake.

Epiloog

De warmoezierderij in de Meer kende rond 1880 haar hoogtepunt. Naast de meerboerderijen was er in Watergraafsmeer inmiddels – vanaf 1866 – ook een tuinbouwmaatschappij gevestigd. Tuinbouwmaatschappij ‘Linnaeus’, bestaande uit een landbouwschool en een handelskwekerij, vestigde zich in de Meer in huize Frankendael en op het omliggende terrein. In 1882 maakte de tuinbouwmaatschappij plaats voor de gemeentelijke handelskwekerij ‘Amsterdam’.⁴⁵ Tegen het einde van de 19de eeuw kreeg de gemeente echter te maken met de uitbreiding van de grote buur, Amsterdam.

Al eerder was de spoorlijn Amsterdam-Utrecht in het westen van de polder aangelegd. Werd Watergraafsmeer voorheen nog door een polderlandschap van Amsterdam gescheiden, in het begin van de 20ste eeuw zorgden de stadsuitbreidingen ervoor dat Watergraafsmeer aan de noordwestzijde grensde aan Amsterdamse woonwijken. In 1921 werd Watergraafsmeer door Amsterdam geannexeerd en verloor het in rap tempo haar landelijke karakter.

⁴⁵ Hendriksen, *Watergraafsmeer*, 56.

De archievenman

In *Hollands Historisch Magazine* bezocht onze archievenman archieven in Noord- en Zuid-Holland en velde hij zijn oordeel over alle aspecten van het archief: van de kwaliteit van de koffie tot het licht in de studiezaal. Voortaan neemt hij voor *Historisch Tijdschrift Holland* de Hollandse archieven de maat. In dit nummer: het Gemeentearchief te Leiden.

Wie zoekt wat zich hier laat vinden, zal blijven

Dit toepasselijke motto staat in steen gebeiteld voor de ingang van het Gemeentearchief te Leiden. Het archief van Leiden is gevestigd aan de Boisotkade, een rustige kade langs de Witte Singel, en grenst tevens aan het meest pittoreske grachtje van Leiden, de Vliet. Een historische plek want hier kwamen niet alleen de watergeuzen Leiden in oktober 1574 binnenvaren om Leiden te ontzetten, het was ook de vertrekplaats van de zogenaamde *Pilgrim Fathers* naar de Nieuwe Wereld. Toen het oude gebouw in de jaren negentig te klein werd vanwege het uitdijende archiefbezit en de toenemende stroom bezoekers, is er nieuwbouw gepleegd waarbij het oude en het nieuwe gebouw met een open glazen trappenhuis aan elkaar werden verbonden. Het archief telt 5,5 strekkende kilometer archiefstukken en hieruit kan men bronnen putten over de geschiedenis van Leiden en van de naburige gemeenten Zoeterwoude, Warmond, Rijnsburg en Leiderdorp.

Bij de ingang en de garderobe (met kluisjes) zijn twee kleine tentoonstellingen ingericht met archiefmateriaal. De studiezaal is een aangename ruimte waarvan het interieur en het meubilair in rustige primaire kleuren zijn vorm gegeven maar is niet zo praktisch ingedeeld. Doordat de balie van de archiefambtenaar in het smalle gedeelte middenin is geplaatst, wordt de studiezaal in feite in twee delen opgesplitst. Het aantal studieplaatsen wordt beperkt doordat in het linkergedeelte enkele 'blokken' zijn geplaatst met fiches en microfilms. Wel beschikt iedere tafel over een stopcontact voor de laptop en een schemerlamp. Het zonlicht kan men reguleren door middel van luxaflex waardoor er een plezierige lichtval gecreëerd wordt. Het archief stelt verder een potlood, gum en puntenslijper ter beschikking aan de vorsers: ook in dit archief is de pen (terecht) in de ban gedaan.

De archievenman was hier jaren geleden voor het laatst geweest en veronderstelde dat het aanvragen van archiefstukken nog steeds via een aanvraagbriefje zou verlopen. Meteen schoot een behulpzame archiefmedewerker op me af: of ik zeker wist dat het stuk niet elektronisch was aan te vragen? Toen ik de naam van het archieffonds noemde, wees hij me op een rijtje computerschermen. Aha! 'Zoek en vind' was het programma voor het aanvragen van stukken. Na een lichte aarzeling (het programma lijkt eerder op zoeken dan op aanvragen gericht) stond de behulpzame archiefmedewerker al weer naast me. Binnen tien seconden had ik het archiefstuk aangevraagd. Het grootste gedeelte van de collecties zijn op deze manier toegankelijk gemaakt. Onder 'Zoek en lees' kan men een boek uit de archiefbibliotheek (76.000 titels) opzoeken en aanvragen en ook het beeldarchief (125.000 prenten en foto's die momenteel gedigitaliseerd worden) is op deze manier ontsloten. De studiezaal beschikt verder over de basisuitrusting van elk archief: een uitgebreide handbibliotheek en leesapparaten voor microfilms.

Tijd voor een kopje koffie want het zou wel even duren voordat het archiefstuk op tafel zou liggen. De koffie, varianten koffie crème en koffie zwart, kost 50 eurocent en smaakt goed. Voor de extra energie tijdens een lange archiefdag kan al voor 35 eurocent een gevulde koek gescoord worden. Broodjes worden echter niet verkocht; lunchen kan bij het café op de hoek. Naast de receptie is een kleine ruimte ingericht met 5 tafeltjes en vrolijk gekleurde stoelen en barkrukken. Net als in de studiezaal kijkt men vanuit deze koffieruimte uit op het water van de Witte Singel. Mocht het uitzicht vervelen dan is er voldoende lectuur voor handen: een leeswand met allerhande publicaties over Leiden die ter plekke aangeschaft kunnen worden. Hieronder mag de nieuwe geschiedenis van Leiden (vier delen), waarvan het archief samen met de Vereniging Oud Leiden de aanjager is, natuurlijk niet ontbreken.

Toen ik mijn koffie op had, zocht ik mijn plekje in de studiezaal weer op en wie schetst mijn verbazing: het archiefstuk lag al op tafel! Afgezien van deze snelle service (tien minuten) biedt het archief ook het voordeel dat er relatief weinig archiefstukken verfilmd zijn. Terwijl in het Nationaal Archief te Den Haag bijvoorbeeld de belangrijkste middeleeuwse collecties alleen nog bij uitzondering ingezien mogen worden, kun je in het Leidse gemeentearchief nog die heerlijke geur van perkament opsnuiven en die fraaie watermerken in het papier bewonderen..

Heeft de archievenman dan helemaal niets op dit archief aan te merken? Toch wel. Tijdens de warme julidag scheen de zon 's middags vol op de studiezaal en werd het er erg warm. Verder zijn de stoelen heel comfortabel maar wel wat laag voor laptopgebruikers. Een van de medewerkers die de archiefstukken brengt en haalt, levert af en toe ongevraagd commentaar: 'Dat stuk had u toch gisteren ook al aangevraagd'. Dat was niet zo en als het wel zo was geweest, dan had het ook niet uitgemaakt. Tenslotte behoeft de website de nodige verbetering. Op de site staat vrij algemene informatie en enkele interessante links zijn er ook op vermeld. Maar de inventarissen die in de studiezaal on-line te raadplegen zijn, zouden hier natuurlijk ook op moeten staan, zodat de bezoeker voorafgaand aan zijn bezoek deze kan raadplegen en eventueel alvast stukken kan aanvragen.

Het eindoordeel van de archievenman is echter zeer positief: een 8,5. Wie vindt wat hij zoekt in het Leidse gemeentearchief, zal hier inderdaad met plezier terugkomen.

Gemeentearchief Leiden

Boisotkade 2A, Leiden

Internet: <http://www.leidenarchief.nl/>

Openingstijden: maandag-vrijdag 9.30-17.00 uur, zaterdag 9.00-12.15 uur

Buitendijks

Wie zijn dat nou, de onderzoekers die zich met de geschiedenis van Holland bezig houden? Welke beelden verschijnen voor hun geestesoog, als ze denken aan Holland? Hoe zien buitenstaanders Holland? Holland-redacteuren Maarten Hell en Annemarieke Willemsen horen hun gesprekspartner uit over Holland en de Hollander. Dit keer:

Gerard Rooijackers over Holland

Prof.dr. Gerard Rooijackers is etnoloog, werkzaam als onderzoeker aan het Meertens Instituut en hoogleraar aan de Universiteit van Amsterdam. Wij interviewen hem op het Meertens Instituut, in literaire kring beter bekend als 'Het Bureau' van Voskuil. Zowel het instituut als hijzelf worden erg met de romancyclus geassocieerd. Rooijackers vindt dat niet erg; hij is een leerling van Han Voskuil en het instituut is dankzij 'Het Bureau' zowat de bekendste wetenschappelijke instelling van Nederland. 'Zeven kloeke delen, daar kan geen PR-campagne tegenop.'

Afb. 1. Gerard Rooijackers.
Foto: A. Willemsen, 2003.

Het Meertens Instituut is sinds 1999 gevestigd in een groot, saai pand achter een dijkje in de 'polder' van Amsterdam, vlakbij metrostation Overamstel. Voorheen was dit een Coca-Cola-fabriek, terwijl in het oude 'Bureau' aan de Keizersgracht nu een Turkse bank zit. De ironie van deze cultuurverschuivingen ontgaat Rooijackers natuurlijk niet. Voorafgaand aan het interview krijgen we een rondleiding langs geluidsstudio's, collegezalen, bibliotheken en het beroemde kaartsysteem (van 'aarde' via 'nageboorte' tot 'zoorpaal'). In de hal prijkt het echte schrijfbureau van Meertens ('Beerta'), met twee spotjes erop gericht. Aan ditzelfde bureau heeft Gerard Rooijackers tot 1999 gewerkt en Verdam heeft er het Middelnederlands Woordenboek nog aan geschreven. Nu is het, constateert Rooijackers met enig leedvermaak, 'gemusealiseerd' en heeft daarmee een andere rol gekregen, als een kabinet met een verzameling curiosa. 'Niemand heeft natuurlijk vier brievenwegers.' Het interview zelf heeft het karakter van een privé-hoorcollege van anderhalf uur over identiteit en volkskunde – geen gering voorrecht.

Gerard Rooijackers is zelf geen Hollander. Geboren in Eindhoven en wonend in Den Bosch is hij een 'echte' Brabander. Op die identiteit is hij fier, maar hij heeft die dan ook als geen ander bestudeerd en genuanceerd. Veel van zijn onderzoek had Brabant als onderwerp. Maar zijn onderzoek naar volkscultuur, de rituelen van het dagelijks leven, is zeker niet beperkt tot die provincie. Het mechanisme, dat hij voor Brabant onderzocht, is tamelijk universeel en speelt in allerlei regio's. Dat zal de reden zijn dat zijn dissertatie *Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853* uit 1994 prijkt op de lijst van 100 klasieke boeken over Nederlandse geschiedenis, die het Historisch Nieuwsblad onlangs voorstelde en die verder nogal 'Hollandocentrisch' lijkt. Rooijackers: 'In die zin heeft het mij verbaasd dat mijn boek nog steeds tamelijk apart staat. Het is goed ontvangen en er is veel discussie over geweest, maar de focus op volkscultuur en de ontwikkeling daarvan, verweven met politieke en religieuze processen, heeft weinig navolging gekregen. Als vak staat volkscultuur in een eigen wereldje, als een soort curiosum met folkloristische *faits divers*. In *Rituele repertoires* heb ik laten zien dat die cultuur van het dagelijks leven net zo goed politiek is en dat geweld en macht ook tot de cultuur behoren. Enerzijds heb ik het cultuurbegrip geïntegreerd in andere processen die in een samenleving spelen; anderzijds heb ik ook de omgang met zo'n regio op langere termijn bekeken, wat niet zoveel gedaan wordt. In de derde plaats is het ook een geschiedenis vanuit etnologisch, volkskundig perspectief. Op dat terrein zijn maar heel weinig onderzoekers in Nederland bezig. In dat opzicht is dit boek in de historische wereld nog steeds vrij bijzonder.

Als hoogleraar aan de UvA ben ik nu hard aan het werk om die etnologie ook academisch van de grond te tillen. Hier op het Meertens Instituut is de volkskunde sinds 1934 geïnstitutionaliseerd, letterlijk, en nu is dat vakgebied zich in hoog tempo aan het emanciperen. Eind dit jaar komt het eerste nummer uit van een wetenschappelijk tijdschrift over etnologie, dat 'cultuur' met een kleine c gaat heten. Het is bewust Nederlandstalig en samen met Vlaamse collega's opgezet. Een volwaardige discipline heeft ook een onafhankelijk wetenschappelijk forum nodig. Ik zie het als mijn belangrijkste taak om 'nieuwe sterren te kweken'; mensen met belangstelling voor dat vak kunnen zich bij mij specialiseren in de Nederlandse etnologie. Het Meertens Instituut is een belangrijk steunpunt, maar de etnologie moet daarnaast, met de nodige interactie, ook aan de universiteit aanwezig zijn. Er ligt hier een schat aan materiaal, maar daarmee moet wel gewerkt worden. Het opleiden van nieuwe mensen doe ik

Afb. 2. Rooijackers op het 'gemusealiseerde' bureau van P.J. Meertens in de hal van het Meertens Instituut. Foto: A. Willemsen, 2003.

met veel plezier. Ik heb hier jarenlang als onderzoeker het 'Bureau-leven' meegemaakt, zoals dat ook in de romans van Voskuil wordt beschreven. Dat was fantastisch, ik had het nooit willen missen, maar het vooruitzicht om dertig jaar achter een bureau te zitten trok me niet.'

De Brabant Show

Wat was het beeld dat Rooijackers, als Brabander, van Hollanders had? 'Ik ben opgegroeid met een beeld van een heel zelfbewuste Brabantse cultuur, waarbij Holland altijd stond voor bedreigingen. Beneden en boven de Moerdijk waren verschillende culturele categorieën. Holland had Brabant in de 17de en 18de eeuw gedegradeerd tot een Generaliteitsland, een soort binnenlandse kolonie, een wingewest. Dat beeld was in mijn jeugd al niet meer zo sterk, maar toch kreeg je dat onbedoeld op allerlei manieren toegediend, via het onderwijs, de krant en bij allerlei manifestaties. Je wist eigenlijk niet beter. Toen ik onderzoek ging doen, was ik geïnteresseerd in volkscultuur en ging het me niet zo over die identiteitsvraag. Gaandeweg kwam ik steeds meer betekenislagen tegen. Eén van de verrassende zaken in mijn onderzoek was dat Brabant juist veel te danken heeft aan Holland en dat het helemaal niet zo slecht is geweest dat Brabant onderdeel is geworden van de Republiek. Daarover heb ik uitgebreid gepubliceerd, waarbij ik die mythe van het arme Brabant, in navolging van de fiscale analyse door Ton Kappelhof, op cultuurgebied heb kunnen ontcrachten als een 19de- en 20ste-eeuws tegenbeeld. Natuurlijk waren er vormen van achterstelling en discriminatie, maar uiteindelijk was er sprake van een tamelijk sterke integratie. Ik kreeg hevige reacties toen mijn boek gepubliceerd werd. Door sommige ouderen werd ik als nestbevuiler be-

stempeld: nu was er eindelijk een jongere generatie die kon gaan studeren, en in plaats van de Brabantse zaak te ondersteunen, gaan ze het afbreken en relativeren! Hen werd iets emotioneels ontnomen en dat namen ze me kwalijk. Dan blijkt hoe sterk die identiteitsbeelden zijn. Nog steeds ben ik geïnteresseerd in geschiedenis en volkscultuur van Noord-Brabant, maar ik heb het altijd in een veel bredere context geplaatst. Toen ik in 1991 van Nijmegen overstapte naar het Meertens Instituut, werd heel Nederland mijn werkterrein.

‘Holland stond altijd voor bedreigingen.’

Op het Instituut vonden ze het wel aardig dat er weer eens iemand uit het zuiden kwam werken. En dan nog wel een katholiek. Onder Voskuil was dat wel anders. In zijn roman omschrijft hij Brabanders en katholieken als onbetrouwbaar en allesbehalve dierenvrienden. Dat ik uit Brabant kwam, was dus al niet zo best en toen ik de eerste keer bij hem langs kwam, was ik met de auto. Dat was helemaal fout! Toch werd ik nooit als een provinciaal weggezet. Het is ook hoe je zelf omgaat met die cultuur. Ik geneer mij er niet voor dat ik uit Brabant kom. Wanneer ik door een carnavalsvereniging word voorgedragen als ‘knoergoie Brabander’ dan heb ik genoeg zelfrelativering om dat aan te nemen. Voskuil zou dat niet doen en ervan walgen. Dat is een verschil tussen ons. Ik weet ik dat ik deel ben van het ritueel en mij als onderzoeker niet geheel aan de gebeurtenissen kan onttrekken.

Ik wil hier niet vijf dagen per week achter een bureau zitten, maar heb ruimte gecreëerd om ook andere projecten uit te voeren. Zo werk ik graag samen met theatermakers en kunstenaars. De enorme kloof tussen de wereld van het erfgoed en die van de hedendaagse kunst moet worden opgeheven. Nu ben ik bezig met een theaterproductie, getiteld ‘De Brabant Show’. We noemen het een theatrale archeologie en gaan uit van het beeld van de vuilnisbelt. Kerngedachte is dat we bij identiteit altijd kijken naar dingen die we apart zetten, oppoetsen, als erfgoed willen bewaren en doorgeven. In een vitrine met een *spotlight* erop: zo zijn wij en willen we gezien worden. In deze voorstelling kijken we ook naar de achterkant van de cultuur en het landschap. Niet naar klaterende beken en groene weiden, maar naar antiruumtes zoals het Anne Frankplantsoen in Eindhoven. Uit wat mensen weggooiden en als anoniem afval zien, komt hun identiteit veelal scherper naar voren dan uit dingen die zij apart zetten als erfgoed.’

Veldwerk in Oost-Knollendam

Wat is volgens Rooijackers het stereotype beeld van een Hollander? ‘Wat je altijd tegenkomt is het beeld van de koopman en de dominee. Dat is er ingesleten. Uit mijn onderzoek naar rituelen en feestcultuur blijkt dat beeld van die dominee helemaal niet meer te passen, want Holland is echt een land van feestvierders. Iedereen associeert dat met Brabanders en Limburgers, het Bourgondische zuiden, maar als je het echt onderzoekt, dan zie je wat er in Holland allemaal wordt georganiseerd aan feesten en festivals.’ Zijn er typisch Hollandse feesten bij? ‘Ja, denk maar eens aan Luilak op de zaterdag voor Pinksteren. Dat is typisch iets van de Zaanstreek en Amsterdam. Maar daarmee gebeuren in de multiculturele samenleving dan weer fantastische dingen. Jaren geleden heb ik in Oost-Knollendam veldwerk gedaan en de meest fanatieke Luilakvierders zijn de Molukse gemeenschappen in Wormerveer, Oost-

Knollendam en in de Zaan. Die Molukse kinderen dansten rondom de illegale fikxies op straat en zongen 'RMS, RMS', terwijl de politie bezorgd patrouilleerde. Zulke ontwikkelingen zijn hartstikke interessant, en tonen de meer ruige kanten van de feestcultuur.

Over sterke identiteitsbeelden gesproken: het landschap is in toenemende mate een metafoor geworden voor de cultuur. Dat zie je in Holland heel sterk. Dat heeft geleid tot beelden als het poldermodel, waarbij de polder zelfs een politieke metafoor is geworden. Je ziet het ook bij infrastructurele werken. Het Groene Hart is een soort Central Park van Nederland, aan alle kanten bebouwd. Het moet bewaard blijven, niet alleen vanwege de natuur maar vooral als identiteitssymbool. Dan mag het ook wat kosten om tunnels te maken, zodat de HSL er onderdoor kan. Landschap wordt vooral visueel gepercipieerd. Wat onder in het landschap zit, is vanuit het oogpunt van cultuurhistorie vaak veel belangrijker, maar doet er niet toe. De horizon is in de beleving essentieel, de skyline is een *line of identity*. In Holland wordt het landschap steeds vaker als drager van identiteit gezien, een nieuwe vorm van 'essentialisme' om het maar eens deftig te zeggen. Ik ben nu bezig met een boek onder de titel 'Identiteitsfabriek NL'. Mij gaat het niet zozeer om de inhoud van die veronderstelde eigenheid, maar hoe die identiteit wordt ge(re)produceerd. Dat gebeurt aan de lopende band, bijna fabrieksmatig.'

Achter de rododendrons

In 2002 kreeg Rooijakkers de oeuvreprijs voor Geesteswetenschappen van het Prins Bernhard Cultuurfonds. Met dat geld gaat Rooijakkers nu de relatie tussen het Oranjehuis en het Nederlandse volk onderzoeken. 'Het is een veelomvattend thema dat de eigenheid van Nederland sterk raakt, want Oranje is steeds meer een identiteitskleur van Nederland geworden. Ik heb een invalshoek gevonden in de geschenken die Nederlanders, of als nationaal geschenk het gehele Nederlandse volk, hebben aangeboden aan het koninklijk huis. In het ritueel van de gift en de materiële vorm van het geschenk wordt die relatie geconcretiseerd. Voor dat onderzoek bekijk ik de collecties van het koninklijk huis. Ik ben op dat thema gekomen omdat ik voorzitter ben van één van de stichtingen van de historische verzamelingen van het Huis van Oranje Nassau, de Stichting Nederlandse Volksklederdrachten 'Collectie Koningin Wilhelmina', 'Stichting HM' in de wandelgangen, met Koningin Beatrix als beschermvrouwe. Een interessante paradox als je je met lage volkscultuur bezighoudt, is dat je tot in de hoogste kringen komt. Volkscultuur is altijd vooral een belangstelling geweest van de elite. Het Nederlands Openluchtmuseum in Arnhem zien wij als een erg 'volks' museum, maar het Rijksmuseum in Amsterdam is lange tijd veel meer een museum voor het volk geweest. Het Openluchtmuseum was ideaal voor de elite, die zonder alle jengelende en schooiende kinderen en zonder stank en viezigheid kon kijken naar de rustieke schoonheid van het platteland, in een notendop overzichtelijk aangeharkt en gerangschikt. De vrijwilligers van de stichting HM zijn trouwens dit jaar uitgenodigd om op Prinsjesdag op Paleis Noordeinde de koningin toe te wuiven als zij naar de Staten-Generaal gaat. Voor mij is dat veldwerk.

‘Volkscultuur is altijd een belangstelling geweest van de elite.’

We hebben tevens onderzoek gedaan naar de voorgeschiedenis van de stichting HM. Daar is een mooi boek uit voorgekomen, *Klederdracht en kleedgedrag*. De collectie is in 1898 samengebracht bij de inhuldiging van koningin Wilhelmina. Er was een tentoonstelling van klederdrachten in Nederland met als motto ‘Eenheid in verscheidenheid’ en na afloop zijn die streekdrachten met paspoppen in de kelder van het Rijksmuseum beland. Het was een geschenk van de burgerij en gaf heel bewust een antikosmopolitisch overzicht: de verschillende streekdrachten vormden samen de Nederlandse cultuur. De klederdrachtcollectie, die inmiddels bij het Nederlands Openluchtmuseum was ondergebracht, is in de Tweede Wereldoorlog verloren gegaan, maar in 1948 heeft men een nieuwe collectie bij elkaar verzameld als nationaal geschenk bij het afscheid van Wilhelmina. Sommige mensen waren toen zo koningsgezind dat ze kledingstukken warm van het lijf aan het Oranjehuis gaven. Het boek geeft een mooi beeld hoe een klassiek thema als klederdrachten weer helemaal onder het stof vandaan gehaald kan worden. Het is één van mijn strategieën: van thema’s die oud, afgezaagd en afgekloven lijken, laat ik zien dat ze vanuit modern etnologisch perspectief ontzettend interessant zijn. Ook al is klederdracht in de praktijk in Nederland zo goed als verdwenen, als mentale categorie is het volop aanwezig in de Nederlandse cultuur. Onlangs stond in NRC *Handelsblad* nog een spotprent van Nederlanders in Volendams kostuum met klompen en lekkende dijken. Er is ook nog altijd een speciale relatie tussen de klederdracht dragers en het Oranjehuis. Als Willem Alexander en Máxima een provincie bezoeken, staan die klederdracht dragers altijd langs de kant. Wat doen die mensen daar? Hoe is die relatie tussen hoge en lage cultuur? Wilhelmina had zelf ook een Fries kostuum waarin zij is afgebeeld. Juliana is als kind in Zeeuws kostuum gefotografeerd, toen er na de Eerste Wereldoorlog sprake was van grenscorrecties in Zeeuws-Vlaanderen en er vanuit Nederland een diplomatiek offensief gevoerd werd om de bevolking bij Nederland te houden.

Een koninklijk geschenk is altijd erg moeilijk: een tuinmeubelset, daar vindt niemand iets aan. Maar waaraan moet een goed geschenk voldoen? En hoe gaat men om met die geschenken? Het Koninginnedagritueel op Soestdijk is onsterfelijk geworden door de conferentie van Wim Sonneveld, waarbij de kado’s achter de rododendrons gesodemierd werden. De werktitel van mijn onderzoek luidt dan ook ‘Achter de rododendrons’. Op Paleis Soestdijk zijn veel geschenken bewaard gebleven, maar ooit zal daar ook opgeruimd en geselecteerd worden. Voordat die selectie plaats vindt, wil ik de van luciferhoutjes gebouwde toestanden bekijken. Aan de hand van die geschenken kun je heel goed de wederkerige relatie, de reciprociteit, tussen vorst en onderdanen zien. Anderzijds gaat het er in mijn onderzoek om hoe het gewone volk op de loop gaat met het Oranjehuis en dat in de populaire cultuur verwerkt. Dat sluit helemaal aan bij andere thema’s, ook bij de identiteit, want dat wordt in die geschenken allemaal weerspiegeld. Mensen zijn ‘topofiele wezens’, ze zijn gehecht aan plaatsen. Die topofilie spreekt heel duidelijk uit die geschenken. Er zit trots in, men wil zich onderscheiden. Het mooie van volkskunde is dat het een heel breed terrein is, dat varieert van materiële cultuur, feest en rituelen, vertel- en liedcultuur tot religieuze cultuur. Juist die breedte heeft mij altijd aangesproken. Ik heb mij nooit op één onderwerp willen vastleggen.’

Het oude gewest

Als slotvraag: Waar liggen de grenzen van Holland? Gerard Rooijackers: 'Opgeleid als historicus ben ik gewend om vanuit historisch-institutionele grenzen te kijken, dus dan denk ik aan het oude gewest Holland. Voor veel mensen betreft Holland vooral de karakteristieke uitingen met Volendam, Marken en de Kinderdijk als pars pro toto. Voor buitenlanders is Holland heel Nederland, waarbij men verbaasd is dat niet alles onder water zou zijn gelopen, als Hansje Brinker niet had ingegrepen. Voor mij is Holland erg gedifferentieerd. Amsterdam en Rotterdam vind ik alweer werelden van verschil. Rotterdam vind ik in cultureel opzicht trouwens één van de meest onderschatte steden van Nederland. De 'wereldstad' Amsterdam is voor mijn gevoel veel provincialer; het stikt hier trouwens van de Brabanders. Je tongval wordt hier wel opgemerkt. Sommigen zien mij als 'Homo Brabanticus'. Maar mensen hebben een gelaagde identiteit: ik ben wetenschapper, man, Nederlander, Brabander, ga zo maar door. De identiteit van Holland is ook gelaagd. Er is dynamiek op drie niveaus: in de tijd, dus diachroon, geografisch – of je in Den Haag of West-Friesland zit is nogal een verschil – en sociaal-cultureel: een arbeider heeft een ander beeld van Holland dan een intellectueel of een migrant of een schoolkind.

'Folklore is nooit onschuldig.'

Op die gelaagdheid van de Hollandse identiteit moet je kritisch reflecteren. In de nieuwe etnologie wordt niet alleen de volkscultuur inhoudelijk onderzocht, maar ook altijd gekeken hoe wij met cultuur omgaan. Ik ben ook geïnteresseerd in mensen die op Prinsjesdag in een kostuum langs de straat staan of toeristen die zich in een Volendams kostuum laten fotograferen. De vroegere volkskundige onderzoekers waren eigenlijk alleen geïnteresseerd in de oorspronkelijke dracht dragers en de mensen die 'echt' een ritueel uitvoerden. Die reflexieve slag eroverheen is een kenmerk van de etnologie zoals ik die beoefen, waarbij de *public folklore* ook aan bod komt. Mensen denken altijd dat folklore als frivole franje een onbetekenend bijverschijnsel is. Mijn stelling is dat folklore nooit onschuldig is; er zitten altijd verholde machtsfiguraties achter. Ook een 'Hollands' feest als de Gay Parade is niet onschuldig. Het was een sociaal experiment, waarbij de acceptatie van homo's in het publieke domein provocerend werd uitgetest. Die experimentele ruimte is verkend en nu wordt ook de Gay Parade gefolkloriseerd. Er is nu zelfs een roep van het publiek om meer bloot. De angel is eruit gehaald en op dat moment gaan mensen het (volks)cultuur noemen. Als de experimenteeruimte is benut en het is geaccepteerd, dan is het niet meer een subversieve demonstratie of crimineel maar een festival: feest en cultuur. Het moment voor en na die angel, dat is mijn sleutelmoment, daar zet ik het mes in.'

Bio- en bibliografie

Prof. dr. G.W.J. (Gerard) Rooijackers
(geboren 1962 in Eindhoven, woonachtig in Den Bosch)

Studie(s)

Geschiedenis, Katholieke Universiteit Nijmegen
Volkskunde, Westfälische Wilhelms-Universität Münster

Belangrijke/recente publicatie(s)

- 1994: Rituele repertoires. Volkscultuur in oostelijk Noord-Brabant 1559-1853 (proefschrift, Nijmegen, SUN)
1998: Klederdracht en kleedgedrag. Het kostuum Harer Majesteits onderdanen 1898-1998 (Nijmegen, SUN)
2000: Volkscultuur: een inleiding in de Nederlandse etnologie (Nijmegen, SUN)
2002: De musealisering van het platteland: de historie van een Brabants boerenhuis (Nijmegen, SUN)
2002: God verborgen en nabij (Amsterdam, Anthos)

Huidige functie(s)

Onderzoeker afdeling etnologie Meertens Instituut Amsterdam (sinds 1991)
Bijzonder hoogleraar Nederlandse etnologie Universiteit van Amsterdam (sinds 2002)

Bijzonder

Oeuvreprijs voor Geesteswetenschappen van Prins Bernard Cultuurfonds
Onderscheiding 'Knoergoeie Brabander' van C.S. De Knoerissen, Uden

Denkend aan Holland...

'Zie ik mensen met droge voeten genieten van piepkleine rampjes als de dijkdoorbraken van deze zomer, gelukzalig huiverend over grote rampen uit het verleden zoals de watersnood van 1953. Hollanders zijn rampofielen.'

Hollands Spoor

In Hollands Spoor wordt een museum of monument uit Holland onder het voetlicht gebracht.

Holland-redacteur Cindy van Weele brengt dit keer een bezoek aan:

Ons' Lieve Heer op Solder – Een kerk als museum, een museum als kerk

Het is Kerstavond en de kerk stroomt vol. Er zijn twee nachtmissen; de kerkgangers van de vroege en de late mis ontmoeten elkaar op de trappen van het woonhuis, de opgang naar de zolderkerk. Op de eerste omgang, bij het orgel, klinkt muziek. Vanaf onze plek kunnen we precies één violist en twee zangers zien. Alle kerkgangers zitten dichtbij het muziekensemble en bij het altaar, de kerk lijkt op schaal gemaakt. We groeten twee vrienden die op het balkon onder ons zitten. De kaarsen worden met een lont op een stok aangestoken; de geur ervan vermengt zich met de geur van dennentakken en wierook van de eerste nachtmis. De bel klinkt, iedereen gaat staan en de pastoor komt binnen. Het is Kerstmis.

Het is geen dagboekfragment uit de tijd van Vondel, hoewel hij het misschien wel zo heeft kunnen meemaken. Het is ook geen citaat van een tijdgenoot van Gerard Reve, hoewel Reve eeuwen later, op Vondels vaste plek, goed getuige heeft kunnen zijn van hetzelfde tafereel. Bovenstaande is mijn herinnering aan de nachtmis in Ons' Lieve Heer op Solder van Museum Amstelkring, op 24 december 2002.

Judikje Kiers is sinds september 2001 directeur van Museum Amstelkring. 'Bezoekers vragen dikwijls of deze zolderkerk nog gebruikt wordt als kerk, en zijn verbaasd om te horen dat het inderdaad zo is. De Kerstnachtmis is wel aardig bekend en druk bezocht, maar dat hier van oktober tot maart maandelijks de zogenaamde 'Soldervieringen' worden gehouden is veel minder bekend. Ook wordt hier bij uitzondering wel gedoopt en zo'n tweemaal per maand wordt er getrouwd.'

Het Museum Amstelkring, aan de Oudezijds Voorburgwal in Amsterdam, herbergt op de bovenste verdiepingen van drie aanéengesloten panden, de zolderkerk Ons' Lieve Heer op Solder. Het is waarschijnlijk

Afb. 1. Museum Amstelkring te Amsterdam, Willem Wenckebach, 1910, tekening, 212 x 120 mm. (RP-T-1926-104, Collectie Rijksmuseum Amsterdam).

de enige nog intacte schuilkerk in Nederland. De naam van het kerkje is beroemder dan het museum waar het onderdeel van uitmaakt. Beide namen worden daarom vaak in één adem genoemd, en staan ook allebei op de voorgevel. Veel toeristen komen kijken hoe dat eruit ziet: een kerk op de bovenverdieping van een aan de buitenkant gewoon Amsterdams koopmanshuis.

De zolderkerk is rond 1661 in een koopmanswoning ingebouwd, naar de eisen van de tijd aan de buitenkant niet herkenbaar als katholieke kerk. In 1887 werd het hele pand, inclusief de schuilkerk, aangekocht als museum voor de katholieke geschiedenis van Amsterdam, en vanaf 1950 wordt de kerk ook weer in z'n oorspronkelijke functie gebruikt. De nachtmis en de 'Soldervieringen' die in Ons' Lieve Heer op Solder gehouden worden zijn levende voorbeelden van de katholieke oorsprong van Museum Amstelkring.

In het Franse Roubaix is een museum in een oud zwembadgebouw gevestigd, maar wedstrijden worden er niet meer in gehouden. Het grote waterbassin is nu een museumzaal waar een lang, ondiep waterbekken nog altijd herinnert aan de oorsprong van het gebouw. Ook het oude Gare d'Orléans in Parijs, dat nu Musée d'Orsay is, wordt niet meer als treinstation gebruikt. Een kerk als levend middelpunt van een museum, is iets dat je niet veel tegenkomt. Het bezorgt de beheerders van Museum Amstelkring soms hoofdbrekens. Het grootste deel van de tijd is de zolderkerk een museum. Museumbezoekers lopen er doorheen, een deel van de wisseltentoonstelling hangt op de eerste omloop. Maar soms worden er, wanneer het museum gesloten is, missen gevierd in de zolderkerk. Dan is het altaar niet alleen om naar te kijken, dan wordt het orgel bespeeld en de ruimte gebruikt op de manier waarvoor zij oorspronkelijk bedoeld was.

Een deel van de moeilijkheden wordt veroorzaakt door de tegenstelling binnen elk museum: men wil enerzijds dat er zoveel mogelijk mensen naar het museum komen maar anderzijds mogen de kunst en de ruimte niet te lijden hebben van het vele bezoek. In het geval van Museum Amstelkring gaat de problematiek nog verder. Een kerk die als kerk dienst doet, vraagt offers van de omgeving. Verse bloemen op het altaar, bijvoorbeeld. Afgezien van de gevaren van het omstoten van een vaas, brengen bloemen soms beestjes mee. Kortgeleden is besloten om geen verse bloemen meer op het altaar neer te zetten.

Echte kaarsen zijn voor een kerk belangrijk omdat het symbolen zijn. De betekenis van een kaars in de kerk gaat helemaal verloren als het geen echte kaars meer is. Maar een brandende kaars en een museum zijn twee onverenigbare dingen. Vuur en de zorg voor een eeuwenoude collectie, die je toch voor de komende generaties bewaren moet, gaan niet goed samen. De kerstkaarsen van 2002 waren dan ook de laatste die zijn aangestoken op Solder.

Toch is het bewonderenswaardig dat in Ons' Lieve Heer op Solder nog altijd de mis wordt gevierd. Het is mooi dat in het museum voor katholieke geschiedenis in Amsterdam ook ruimte is voor de hedendaagse invulling van het katholieke geloof.

Niet alleen de kerk en de geschiedenis van het katholieke geloof staan centraal in het beleid van Museum Amstelkring. De stijlkamers van het koopmanshuis uit de Gouden Eeuw maken een even groot deel uit van het museum. Daarnaast wordt in wisselende tentoonstellingen geprobeerd een link te leggen met moderne kunst, met kinderen en met de buurt. In oktober, om een voorbeeld te noemen, is er een fototentoonstelling over Van Gogh en zijn wandelingen door de buurt te zien geweest. In samenwerking met

Afb. 2. Deze ets toont alle Rooms Katholieke kerken en stichtingen in Amsterdam kort na de formele emancipatie van 1795. 'Het Hart' is te zien in de linkerkolom, vijfde van boven. 'De bloei der R.C. Kerk te Amsterdam', C. van Waardt en J.L. van Beek, 1805, ets (proefdruk), 630 x 505 mm. (Collectie Museum Amstelkring Amsterdam).

de ABN/AMRO was een keuze uit de verzameling moderne kunst van de bank in Museum Amstelkring te zien. Dit najaar is be-

gonnen met een speciale rondleiding voor kinderen. Lieveheersbeestjes attenderen kinderen erop dat er op die plek voor hen

iets interessants te zien is: hoe een orgel werkt, bijvoorbeeld. In een nis staat een klein bouwpakket om je eigen altaartje te maken en in een hoek staat een rood biechtmeubel waar kinderen in een gouden brievenbus hun biecht kunnen posten. Net als een echte brievenbus heeft ook deze twee openingen. De kinderen kunnen kiezen uit de klep 'waar' of 'niet waar'.

Koopmanshuis als kerk

De naam 'Ons' Lieve Heer op Solder' is een verwijzing naar het verborgene waarin de katholieken van Amsterdam na de Alteratie in 1578 hun godsdienst moesten uitoefenen. Bij welgestelde katholieken in huis werden, uit het zicht van de protestantse burgers van Amsterdam, de Heilige Sacramenten toegediend en de Heilige Mis opgedragen.

Na de vrede van Munster in 1648 werden de katholieke erediensten meer gedoogd. In de 17de en 18de eeuw ontstond er in Amsterdam een aantal katholieke kerken, die zo waren gebouwd, dat aan de buitenkant niet te zien was dat het om een kerk ging. De schuilkerken werden door de veelal pro-

testantse eigenaren aan katholieken verhuurd. Door de Amsterdamse stedelijke overheid is nooit hard opgetreden tegen de katholieken, zolang ze hun geloof maar niet in het openbaar beleden.

Op de lijst van 'paepsche Vergaederplaatsen, opgegeven door predicanten in de jaere 1683' werden 26 van zulke kerken genoemd. Ons' Lieve Heer op Solder staat op nummer 8. Toen heette de kerk overigens nog 't Hert', naar de oprichter van de kerk, Jan Hartman. Hartman liet de kerk in 1661 bouwen, misschien wel voor zijn zoon, die tot priester werd opgeleid. Hartman moet veel van zijn zoon en van zijn geloof hebben gehouden om zijn huis zo te laten verbouwen.

Met een betrekkelijk eenvoudige ingreep werd het middendeel van de twee bestaande bovenverdiepingen uitgezaagd. De einden werden ondersteund en op de randen werden fraaie balustrades gezet.

Op de top van de gevel was tot de eerste helft van de 19de eeuw een liggend hert te zien, een verwijzing naar de naam Hartman. Een alliantiewapen van het echtpaar Hartman, met ook een liggend hert, is nog altijd terug te vinden op de schoorsteenmantel in de Sael.

In 1761 ging het pand over in protestantse handen, maar de eigenaars waren steeds welwillend genoeg om het katholieke kerkje zijn oorspronkelijke functie te laten behouden. Het pand werd in die tijd ook wel 't Hantje' genoemd, naar de Heintje Hoekssteeg, waar de toegang naar de kerk in ligt. Pas toen de zolderkerken een zeldzaamheid werden ging men de kerk 'Ons' Lieve Heer op Solder' noemen.

Tweehonderd jaar is Ons' Lieve Heer op Solder in functie geweest voor de parochianen, totdat de nieuwe St. Nicolaaskerk in 1887 gereed kwam. Het zolderkerkje werd als parochiekerk opgeheven. In die tijd was 'Stichting Amstelkring' al een poosje op

Afb. 3. De Heintje Hoekssteeg, Willem Wenckebach, 1910, tekening, 140 x 140 mm. (RP-T-1926-103, Collectie Rijksmuseum Amsterdam).

zoek naar een ruimte voor een museum van de geschiedenis van katholiek Amsterdam. Bovendien konden ze het gebouw van de sloop redden, wanneer het lukte om het aan te kopen als museum. Een geschiktere ruimte dan 't Haentje was nauwelijks denkbaar, het gebouw zelf was immers één en al katholieke geschiedenis. Staande op de eerste omloop bij het altaar is rechts uit het raam de Oude Kerk, en links uit het raam de St. Nicolaaskerk, de 'opvolger' van Ons' Lieve Heer op Solder te zien.

Kerk als museum

De bevoorrechte positie van de hervormde kerk, die de katholieke gelovigen in de verborgenheid gedwongen had, kwam ten einde op 5 augustus 1795, met het decreet van de Nationale Vergadering der Bataafse Republiek. Kerk en staat werden van elkaar gescheiden. Meer dan tweehonderd jaar hadden de katholieke kerk en haar volgelingen geen rol van betekenis mogen vervullen in het openbare leven. In de jaren die volgden, probeerden de katholieken hun plaats in de samenleving te heroveren.

Onderhandelingen over de teruggave van kerken die in de voorgaande periode in protestantse handen waren overgegaan, duurden vele decennia maar bleven zonder resultaat. In de tweede helft van de 19de eeuw werden nieuwe grote katholieke kerken gebouwd: de Posthoornkerk (1863), de Vondelkerk (1871) en de Dominicuskerk (1893).

De katholieke bestuursstructuur was sinds de Alteratie tot een minimum gereduceerd en ook dat moest opnieuw worden opgebouwd. Er werden katholieke tijdschriften opgericht: vanaf 1842 kwam het maandblad 'De katholiek' uit en vanaf 1845 het dagblad 'De Tijd'.

Een museum van de katholieke geschiedenis ontbrak. Bernard Klönne (1834-1921), pastoor op het Amsterdamse Begijnhof,

Afb. 4. De heraut vertolkt de plicht om na onderzoek de waarheid te verkondigen. De letters A.K. staan voor 'Auctore Klönne'. Het zegel van de 'Amstelkring', ontwerp B.J.M. de Bont en A.M.A. Smits, 1884 (Collectie Museum Amstelkring Amsterdam).

vond dat dat er moest komen. Hij was de drijvende kracht achter de oprichting van Museum Amstelkring. Hij was al belast met de zorg van de historische verzameling van het Begijnhof, en dat zou een goed uitgangspunt zijn voor een museumcollectie. In 1883 werd in de notulen opgetekend dat hij een 'Vereeniging van Mannen' in het leven wilde roepen die de katholieke geschiedenis van Amsterdam zou gaan opsporen en een collectie van objecten moest samenstellen die de geschiedenis aanschouwelijk kon maken. In feite betekende dit het begin van Museum Amstelkring. De 'Vereeniging van Mannen' kwam er, er werd onderzoek gedaan, en de collectie kreeg verder gestalte door schenkingen en legaten uit de Amsterdamse katholieke gemeenschap.

Een paar jaar later, in 1885, werd het gebouw 't Haentje beoordeeld als het mogelijke pand voor het nieuwe Museum Amstelkring. Geld voor de aankoop werd hoofdzakelijk bijeengebracht door giften van katho-

lieke burgers. Na langdurige geldinzamelingsacties was 80 procent van het bedrag bij elkaar gebracht, net niet genoeg voor de aankoop van het pand. Er moest behoorlijk voor worden gepleit om de laatste 20 procent bij elkaar te krijgen. De Amsterdamse katholieken brachten in die tijd al veel geld op voor de bouw van de grote nieuwe katholieke kerken, en konden blijkbaar niet zoveel afstaan voor de aankoop van een museum. Toch is het er uiteindelijk wel van gekomen. Het pand werd aangekocht en de officiële opening van Museum Amstelkring vond plaats op 24 april 1888.

Bij de koop inbegrepen waren schilderijen, waaronder drie altaarstukken en het meubilair. Er werd besloten de kerkbanken te slopen, om zo de ruimte beter te kunnen benutten als expositieruimte. Bij de schoonmaak van de schilderijen, waarbij het stof en

kaarsvet van een paar eeuwen werd verwijderd, kwam de signatuur van één van de altaarstukken tevoorschijn. Het was Jacob de Wit (1695-1754), die in zijn tijd al internationale faam als kunstenaar bezat. Hij was zelf katholiek en zijn schilderijen decoreerden vele kerken en gebouwen. Het altaarstuk is recentelijk gedateerd op basis van een voorstudie als zijnde uit 1716 en is nog steeds te zien boven het altaar van Ons' Lieve Heer op Solder.

In het Museum Amstelkring probeerde men in de begintijd zoveel mogelijk van de collectie te exposeren. Alles wat kon staan of hangen werd in de museumzalen gezet, en in de kerkruimte stonden enkele grote platte vitrines. Er bleef weinig ruimte onbenut, overal was wel iets te zien. Later wordt deze stijl van inrichten geringschattend 'horror vacui' genoemd: angst voor leegte. De kerk werd ge-

Afb. 5. De inrichting van Museum Amstelkring na opening, 1890, foto (Collectie Museum Amstelkring Amsterdam).

bruikt als toepasselijk decor voor de museumcollectie. Het altaar en het orgel bleven intact.

Na het eerste jaar, waarin 1600 bezoekers werden geregistreerd, zakte de belangstelling de jaren daarna tot een dieptepunt. In 1894 werden maar 250 bezoekers in Museum Amstelkring geteld. Er ontstonden financiële problemen en wanorde door onvoldoende toezicht. In een oproep uit 1924 aan bezoekers om een bijdrage af te staan voor het onderhoud van het museum staat: 'Het getal der contribuanten is zeer gering en het Museum 'Amstelkring' beschikt over geen andere bronnen van inkomsten.' De jaarlijkse contributie werd door het bestuur op ten minste 3 gulden gesteld, maar veel leverde de oproep niet op.

Pas eind jaren '30 werd er orde op zaken gesteld door een begin te maken met herstelwerkzaamheden aan kerk, museumgebouw en collectie. Nadat gebleken was dat een deel van de collectie gestolen was door een bestuurslid, werd het bestuur opnieuw

Afb. 6. Ons' Lieve Heer op Solder, gezicht op het altaar, foto Gert Jan van Rooij, 2002 (Collectie Museum Amstelkring Amsterdam).

samengesteld. W.J.R. Dreesmann was de nimmer aflatende motor achter deze vernieuwingen, en vele anderen hielpen mee om Museum Amstelkring te saneren.

Door de oorlog stopten deze ontwikkelingen, maar snel daarna werd verder gegaan. Voor het eerst kwamen er professionele stafleden en werd er overheidssubsidie aangevraagd. In het museum werden rondleidingen gehouden en van tijd tot tijd waren er concerten. Het bezoekersaantal nam toe.

Door een particulier initiatief werd geld uitgetrokken om de belendende panden van Museum Amstelkring op te kopen. De huizen werden verhuurd aan nette mensen, zodat de rosse buurt niet direct naast de ingang van het museum zou beginnen. Omstreeks midden jaren '60 waren de collectie, het gebouw en het bestuur weer in een gezonde staat teruggebracht.

Museum als kerk

Eind jaren '40 begon pater Raffael Tepe, die als studentenpastor aan de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten werkte, met het opdragen van een Kerstnachtsmis speciaal voor kunstenaars. In Parijs bestond er toen al de 'Mis der Kunstenaars' in de 'Saint Germain L'Auxerrois'. In 1951 vroeg Lambert Simon, die met Tepe samenwerkte, aan de bisschop van Haarlem toestemming om in het zolderkerkje Ons' Lieve Heer op Solder met grote regelmaat kunstenaarsmissen te mogen houden. Er waren door de bisschop meer argumenten tegen, dan voor een toestemming te bedenken. Het was in de eerste plaats niet de bedoeling dat de St. Nicolaaskerk zijn functie als parochiekerk zou verliezen. Ten tweede was het niet direct duidelijk hoe Ons Lieve Heer op Solder zijn museale en religieuze functie moest combineren.

Aan de andere kant ging het hier om een afgebakende groep van katholieke Amsterdamse kunstenaars die hun geloof wel op

Afb. 7. Ons' Lieve Heer op Solder, gezicht op het orgel, foto Gert Jan van Rooij, 2002 (Collectie Museum Amstelkring Amsterdam).

hun eigen wijze wilde belijden maar steeds minder terecht kon bij de meer gangbare liturgie. In 1952 werd toestemming verleend voor het houden van zo'n maandelijks mis, wellicht om deze groep voor de Kerk te behouden. Aanvankelijk voor één jaar, maar na evaluatie wegens succes geprolongeed. Sindsdien is de kunstenaarsmis een traditie geworden.

Franca Eversmann-Luns ging vanaf het midden van de jaren '50 dikwijls samen met haar man naar de kunstenaarsmis en verzorgde soms de schriftlezing. 'Maandelijks kreeg je een uitnodiging, met daarin het programma: wie maakte muziek, wie las voor, wie assisteerde. Wij gingen graag vanwege de prachtige muziek: jonge musici wilden graag op de Solder hun nieuwe kunsten vertonen. En na de mis was er koffie – en na de koffie waren er altijd nog de kroegjes...'

Dat de mis in een zolderkerk gehouden

werd maakte de sfeer juist intiemer. Al ergerde men zich wel eens aan de vroegere directeur, die er toch al niet zo gelukkig mee was om op zondag het museum open te moeten doen. 'Ik herinner me wel dat er tijden waren dat de directeur zelf bij de deur ging zitten als er kunstenaarsmis was. Hij was dan doorlopend bezorgd om zijn spullen, hield ons af van de ruimtes waar we niks te zoeken hadden, vertrouwde het niet als mensen het toilet zochten en hield ons argwanend in de gaten als we koffie dronken beneden. Er zou maar eens iets beschadigen!'

Aanvankelijk kwam je als niet-kunstenaar het kerkje niet binnen. Op de trap werd je, wanneer je geen uitnodiging had en niet herkend werd, door de penningmeester Pierre Rietveld gevraagd: 'Is U kunstenaar?', waarna je kon vertrekken als dat niet zo was.

Veel kerkgangers assisteerden, elk op eigen manier. Kunstschilder/glazenier Jan Everts was vanaf het begin lange tijd misdienaar, evenals Harry van Haaren, beeldhouwer. De schriftlezingen werden zoals gezegd gehouden door actrice Franca Eversmann-Luns, maar ook door fotograaf Paul Huf en voordrachtskunstenaar Henk Scharer. Veel muzikale ondersteuning was er van professionele zangers, zangeressen, violisten en organisten.

Lambert Simon heeft 35 jaar de mis in Ons' Lieve Heer op Solder gedaan, tot hij in mei 1987 afscheid nam. Apart volk, die kunstenaars, zo meende Lambert Simon die probeerde de mensen in zijn kerk te verenigen.

Ook Gerard Reve heeft de kunstenaarsmis bezocht en vond het inderdaad een uitzonderlijke verzameling mensen. Hij had begin jaren '60 contact met Lambert Simon gezocht, die hem uitnodigde 's zondags eens naar de mis te komen. In zijn roman 'Moeder en Zoon', vertelt hij over de indruk die zijn mede-kerkgenoten op hem maakten.

‘Het merendeel geleek mij een doodgewoon soort mensen, maar er was toch wel een talrijk contingent artistieke haarboeren bij, ostentatief in al dan niet nette lompen gekleed en, behalve met ongehoorde massa’s vuil hoofdhaar, uitgedost met al dan niet of nauwelijks verzorgde baarden. Ik vroeg mij af waarom al deze hoge en bijzondere artistieke en intellectuele typen niet gewoon in hun eigen woonwijk en in hun eigen parochiekerk ter mis konden gaan. Waren kunstenaars, of wat zich zo noemde, zulke bijzondere wezens dat ze er een eigen kerkgebouw en zelfs een eigen, speciaal met de zorg voor hun gevoelige en begaafde zielen belaste herder op na moesten houden?’ (Reve, 1989, p. 89)

‘Ach, het was begin jaren ’60’, reageert Franca Eversmann-Luns op de herinnering van Reve, ‘en lang haar kwam in de mode. Bovendien was het principe van elke dag douchen nog niet uitgevonden. Nou, en deze groep mensen keek gelukkig niet erg naar de buitenkant. Ik denk dat velen zich niet thuis voelden in hun parochiekerk, juist omdat ze daarop werden aangekeken.’

Er werd van tijd tot tijd getrouwd en gedoopt in de huiskerk van Ons' Lieve Heer op Solder. Het echtpaar Eversmann-Luns vierde er hun 25-jarig huwelijksfeest. ‘Een fantastische dag’, herinnert Franca Eversmann-Luns zich, ‘en een prachtige plek om het daar te vieren juist omdat een gemiddeld feestgezelschap zo precies in de kerk past. Na de mis lag buiten in de gracht een boot te wachten, die het gezelschap over de Amstel voer, waar gegeten en gedronken werd.’

In de zolderkerk wordt in de winter nog altijd elke maand een mis gehouden. Tegenwoordig staat de mis open voor iedereen die belangstelling heeft en is niet meer exclusief voor kunstenaars bedoeld. De naam is inmiddels veranderd van kunstenaarsmis in ‘Solderviering’. Voor een Solderviering of de Kerstnachtsmis is iedereen welkom in Ons' Lieve Heer op Solder, waar een kerk museum werd, en het museum kerk.

Museum Amstelkring
 Oudezijds Voorburgwal 40
 1012 GE Amsterdam
 tel: 020-6246604
 www.museumamstelkring.nl
 ma. t/m za. 10.00-17.00 uur
 zo. en feestdagen 13.00-17.00 uur

Nachtsmis

Twee nachtmissen op Kerstavond 24 december.
 Kaarten verkrijgbaar vanaf 17 november (15 euro); telefonisch reserveren noodzakelijk.

Solderviering

Maandelijks van oktober tot maart.
 Telefonische inlichtingen over dag en tijdstip: 020-6246604

Tijdingen

Geen historisch tijdschrift zonder opvallend nieuwsbericht. De redactie houdt u zo goed mogelijk op de hoogte van wat er reilt en zeilt binnen het historische wereldje van onze provincies. Ditmaal doet Ingrid van der Vlis Den Haag aan.

Actueel Verleden maakt eerste concrete plannen bekend

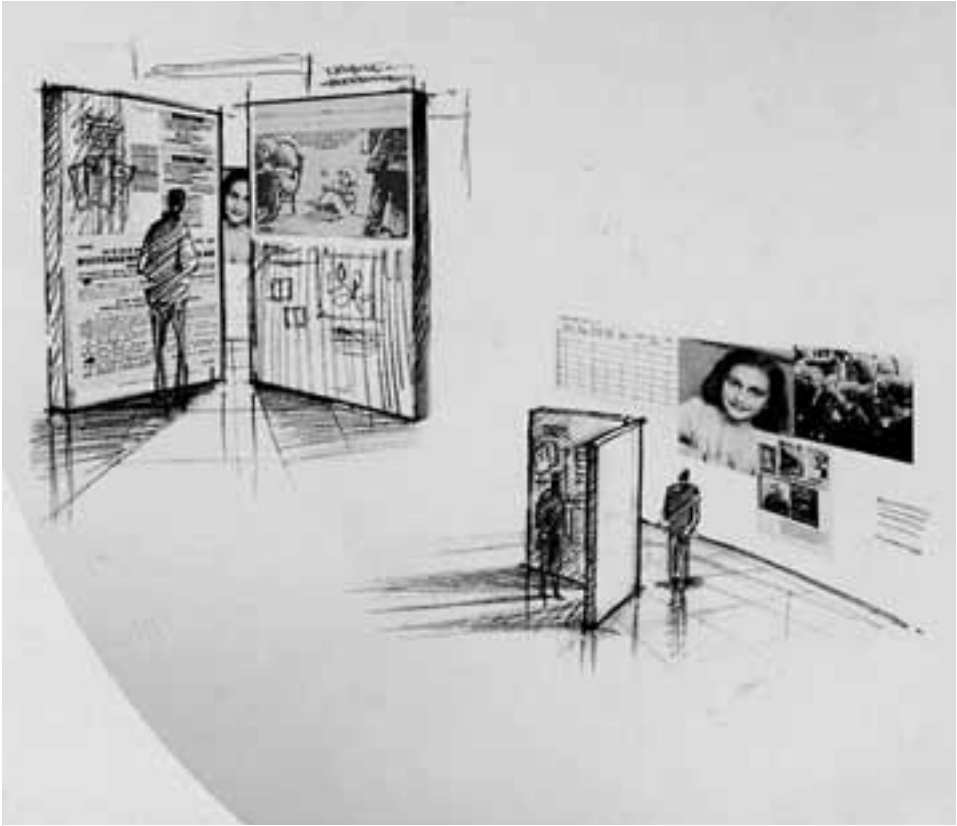
Het kost ruim 30 miljoen euro per jaar, maar dan heb je ook wat. De meerjarenplannen van de stichting Actueel Verleden liegen er niet om. Wanneer alle ideeën en suggesties zoals die nu op tafel liggen uitgevoerd worden, kunnen we over een paar jaar regelmatig op bezoek in een gloednieuw historisch nieuws- en ontmoetingscentrum op loopafstand van station Den Haag CS. Niet toevallig in de directe nabijheid van schatbewaarders als de Koninklijke Bibliotheek en het Nationaal Archief. Samen met een vijftal andere erfgoedinstellingen participeren zij reeds in de plannenmakerij van stichting Actueel Verleden: een plek waar heden en verleden elkaar zullen ontmoeten. De Boulevard zelf is nog ver weg, maar in de nabije toekomst gaat de stichting al wel aan de gang met tal van historische activiteiten.

Actueel Verleden is één van de nieuwste stichtingen die ons land rijk is. De stichting werd begin dit jaar opgericht, maar stond al langer in de steigers. Vorig jaar verscheen

een ruim 50 pagina's tellend boekwerk met de ideeën die leven rond dit 'initiatief tot verbinding van heden en verleden'. Deze verbinding met het verleden dient volgens het

Afb. 1. De Boulevard biedt niet alleen geschiedenis en erfgoed, maar ook het nieuws van vandaag.

Afb. 2. In de Hal van de Beperkte Visie worden voorbeelden gegeven van beperkte visies, en worden suggesties aangedragen ter verbreding van die visie.

boek vorm te krijgen in een groots opgezet historisch nieuwscentrum, waar bezoekers telkens weer naar terug zullen keren. Den Haag, inmiddels al bijna bekend staand als de historische hoofdstad van Nederland, lijkt hier de meest geschikte locatie voor. Maatschappelijke thema's zullen daar middels historische kennis aangeroerd, verklaard en becommentarieerd worden. De toeschouwer kan er debatten bijwonen, informatie over heden en verleden verzamelen, maar ook presentaties bezoeken. Deze presentaties kennen een meer levendige opzet dan een doorsnee tentoonstelling. Namen als 'Kluis van het verboden verleden', 'Hal van de beperkte visie' of 'Café van de

onzekere toekomst' maken in ieder geval nieuwsgierig. Acteurs en vertellers spelen een belangrijke rol in het geheel, terwijl ook moderne media niet geschuwd worden. Alles is er op gericht om zoveel mogelijk mensen op een zinvolle manier met geschiedenis in aanraking te brengen.

Niet alleen de plannen zijn groots, maar ook de doelstellingen zijn zeer idealistisch. De initiatiefnemers hechten veel belang aan het presenteren van historische informatie voor grote groepen (nieuwe) Nederlanders. Iemand die zijn geschiedenis kent, kan immers beter functioneren en wortelen in de huidige samenleving. Het belang van historisch besef zullen veel lezers van dit blad

onderschrijven, maar wellicht gaan de wenkbrauwen toch omhoog bij het streven van de stichting om met die kennis te willen ‘bijdragen aan oplossingen voor maatschappelijke problemen’. Hoe lovenswaardig het samenbrengen en presenteren van vele collecties en ruime expertise ook is, het lijkt wat hoog gegrepen om meteen maatschappelijke onrust te kunnen beteugelen. Desalniettemin kan het geen kwaad om lastig te begrijpen kwesties vanuit een historische achtergrond te duiden. Als één van de voorbeelden wordt het VOC-jaar aangegrepen. Dat zou een perfecte uitvalsbasis geweest zijn om de precaire situatie op de Molukken uit de doeken te doen, evenals de rol die Nederland daarin speelt en speelde.

Historische Held

Het idee voor Actueel Verleden ontstond een aantal jaren geleden vanuit diverse Haagse instellingen, die nu ook alle participeren in de stichting. Chris Groeneveld was hier van begin af aan bij betrokken en is op dit moment zakelijk directeur van Actueel Verleden. Groeneveld: ‘Ik was marketing coördinator bij de Koninklijke Bibliotheek en vanuit die functie was ik bezig met de vraag hoe we de kennis en de rijkdommen van de bibliotheek konden verspreiden. Een eerste overleg volgde met het Nationaal Archief, waarbij we over eventuele gezamenlijke exposities spraken. Van het een kwam het ander en zo ging het balletje rollen. Dergelijke ideeën bleken ook nog eens goed aan te sluiten bij de wensen van het ministerie op dat

Afb. 3. In de Laan van het Bewaarde Verleden staan ladekasten met herinneringen aan vroeger tijden, en die de toekomst representeren.

moment over ontsluiting van bronnen en collecties. We zagen onze kans en grepen deze aan, met als gevolg dat we nu daadwerkelijk aan de slag mogen met Actueel Verleden.' Er is nu sprake van een tweejarige pilotfase, waarin de stichting zoveel mogelijk op de rails probeert te zetten. Groeneveld: 'We zullen ons nu waar moeten maken en laten zien dat we bestaansrecht hebben.'

Heel concreet houdt dit in dat er vooral in de periode mei en juni van 2004 tal van historische activiteiten over Nederland uitgestort zullen worden. Tijdens de Nacht van het Actuele Verleden met debatten en toneelspel zal niet alleen de Actueel Verledenkrant gepresenteerd worden, maar staat ook de heldenverkiezing centraal. Reeds vanaf februari 2004 kunnen Internet-bezoekers op www.actueelverleden.nl hun favoriete historische held uitkiezen. De stichting zal vijftig 'klassieke' historische helden presenteren, maar zal het publiek ook uitnodigen om vijftig moderne historische helden op te voeren. Stemming zorgt ervoor dat er een Top Tien van deze helden komt, waaruit in mei uiteindelijk de werkelijke Historische Held van 2004 gekozen kan worden. Actueel Verleden ontplooit rond diezelfde tijd nog een aantal andere initiatieven. Dit behelst onder meer een programmaserie waarin steeds een (bekende) Nederlander zijn of haar eigen, historisch interessant, film- of fotomateriaal laat zien, met als werktitel 'Verbeelding van Nederland'. Met dit beeldmateriaal wordt dan niet alleen een persoonlijke geschiedenis uitgelicht, maar kan ook het verhaal verteld worden van de Nederlandse geschiedenis als geheel. De diverse presentatievormen dienen hetzelfde doel, namelijk het promoten van historische kennis. Of zoals de communicatiemedewerker van Actueel Verleden het verwoordt: 'Geschiedenis is leuk, actueel en verrassend; als die boodschap duidelijk is, zijn wij ge-

Afb. 4. Jong en oud moeten zich kunnen vinden in de Boulevard.

slaagd.'

Uiterlijk oogt de stichting momenteel nog vrij compact. Er is een kantoor met twee kamers, waarin de directeur zetelt samen met een redacteur en het secretariaat. Groeneveld: 'Dat is echter niet alles. De stichting werkt op dit moment samen met zeven instellingen die ook allemaal weer mensen en mogelijkheden hebben. Het gaat om het Rijksmuseum, de Koninklijke Bibliotheek, het Nationaal Archief, het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid, het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, het Centraal Bureau voor Genealogie en het Letterkundig Museum. Daar hebben we al een groot deel van het Nederlandse erfgoed mee te pakken, maar het idee is om de samenwerkingsverbanden nog veel verder uit te breiden. Hoe dan ook, wij zijn zeker niet de enige personen die momenteel hard aan de realisatie van de plannen werken. Als wij ergens achtergrondinformatie voor nodig hebben, dan kan het onderzoek vaak al binnen de betreffende instelling gedaan worden.' De partners zijn cruciaal in het concept van Actueel Verleden. Het vermoeden bestaat dat er veel ongebruikt materiaal in depots ligt, dat vooral in samenhang met allerlei andere voorwerpen en onderwerpen betekenis kan krijgen. 'Bij musea werkt men meestal vanuit de collectie. Eerst wordt gekeken wat er al is, en dan wordt daar een mooie presentatie van

Afb. 5. Acteurs zullen historische episoden tot leven brengen.

gemaakt – al dan niet aangevuld met materiaal van andere instellingen. In onze opzet beginnen we bij de vraag uit de actualiteit. Daar zoeken we het verhaal bij, en dan gaan we pas op zoek naar de juiste collecties en media’, aldus Groeneveld. ‘Je denkt daarbij dus vanuit de actualiteit, vanuit de gebruiker. We kunnen niet vastgebakken raken aan onze eigen collectie, want die zullen we nooit krijgen. Het is absoluut niet de bedoeling dat er weer een nieuwe collectie bijeengegaard wordt, wij zullen ons vooral toeleggen op presentaties.’

Dure plannen

Met alle mogelijke stichtingen en instellingen die inmiddels al bestaan op historisch gebied, lijkt het wellicht wat overdadig om dit nieuwe plan uit te voeren. Is er nog wel vraag naar iets dergelijks? Groeneveld: ‘Wij vermoeden dat er nog zeker een gat zit, waarschijnlijk ergens tussen het *Historisch Nieuwsblad* en de actualiteitenrubrieken op televisie. Het eerste is vooral voor historici

bedoeld, terwijl de televisiemakers vaak maar weinig historisch materiaal gebruiken. Dat gebeurt wel bij programma’s als *OVT* en *Andere Tijden*, en dat zijn dan ook programma’s waar wij momenteel contacten mee proberen te leggen.’ Met een product als de *Actueel Verledenkrant* wordt overigens gemikt op een veel grotere doelgroep, evenals met de verkiezing van de *Historische Held*. Landelijke en regionale kranten, evenals radio en televisie worden hiervoor ingeschakeld. Medewerkers van de stichting willen in de toekomst ook zelf producten voor radio en televisie maken, waarbij historische kennis op een aantrekkelijke wijze gepresenteerd wordt. Dergelijke initiatieven zullen ook voor het onderwijs ontplooid worden, al dan niet aanhakend op examenonderwerpen.

De financiering van het project is nu voor twee jaar gegarandeerd door een overheids-subsidie. Dit betekent dat de medewerkers van de stichting voorlopig goed zitten. Geen

financiële beperkingen dus? 'Nou, dat is wat overdreven, maar we kunnen onze plannen wel uitvoeren. We smijten hier echt geen geld over de balk, alhoewel sommige mensen dat lijken te denken als ze onze brochure zien. Die is echter hier gemaakt bij een bureautje dat voornamelijk rapporten voor ministeries vormgeeft. We hebben er juist nog op gelet dat het niet bij een fancy en duur vormgevingsbureau terecht kwam. We maken gebruik van allerlei bestaande voorzieningen, en hebben ons kantoor nu ondergebracht in het pand van het Nationaal Archief. Dat kantoor telt twee kamers en is ingericht met drie computers, geen overbodige luxe lijkt mij. Als de definitieve plannen helemaal doorgaan en er komt daadwerkelijk een historisch nieuwscentrum hier in

Den Haag, ja, dan wordt het een prijzig verhaal. De ramingen die wij nu hanteren, komen neer op een investering van 30 à 31 miljoen euro per jaar.'

Polsend bij enkele historici blijkt het merendeel de initiatieven van Actueel Verleden positief te waarderen. Groeneveld beaamt dit: 'We hadden verwacht dat met name de academische historici veel afwachtender zouden zijn, maar die reageren best enthousiast. We zijn dan ook niet van plan om de geschiedenis ten koste van alles te populariseren. Over het idee dat geschiedenis voor een breed publiek beschikbaar komt, is men zeker te spreken. Het gebeurt ook allemaal op een gewetensvolle manier en met de juiste expertise in huis.'

OPROEP VOOR KOPIJ

Historisch tijdschrift Holland publiceert artikelen over allerlei onderwerpen uit de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland. De redactie streeft ernaar de verschillende tijdvakken en uiteenlopende vakgebieden aan bod te laten komen. De redactie wil hierbij lezers oproepen om bijdragen in te zenden voor de komende jaargangen. Belangrijke voorwaarden voor plaatsing in het tijdschrift zijn dat een artikel is gebaseerd op eigen onderzoek en verbanden legt met de voor het onderwerp relevante literatuur. Het artikel dient lezenswaardig te zijn voor een breed publiek. Niet in aanmerking voor publicatie komen zeer specialistische bijdragen die moeilijk toegankelijk zijn voor niet-vakgenoten en bijdragen die het strikt lokale belang niet overstijgen. Nadere informatie en richtlijnen voor auteurs zijn op te vragen bij de redactiesecretaris mevrouw Ariadne Schmidt (adres; zie colofon) of op de website www.verenigingholland.nl.

Op het omslag: Uitsnede van de affiche van de tentoonstelling van ‘Nationale Kleederdrachten van Harer Majesteits onderdanen’, ontwerp van T. van der Laars, Amsterdam 1898 (collectie Gemeentearchief Rotterdam).

Ter gelegenheid van de inhuldiging van Koningin Wilhelmina werd in het najaar van 1898 in het Stedelijk Museum Amsterdam een overzichtstentoonstelling van Nederlandse klederdrachten gehouden, die zeer druk werd bezocht. Voor het eerst werd hier de streekdracht als (volks-) identiteit getoond. Op het affiche is een portretmedalion verwerkt met Wilhelmina in de klederdracht van het eiland Marken. In de loop van de geschiedenis zijn met name Hollandse drachten beeldbepalend gebleken voor Nederland als geheel, met als meest typisch het Volendammer kostuum, waarin bijvoorbeeld in cartoons en op posters ‘de Nederlander’ kan worden herkend (zie het interview met Gerard Rooijackers in dit nummer).

Annemarieke Willemsen, beeldredacteur

HOLLAND